संचार: प्रसारमाध्यमांसाठी मार्गदर्शिका

समलिंगी, उभयलिंगी, तृतियपंथी समाजांच्या विषयावरची योग्य शब्द व मांडणी करण्यासाठी तयार केलेली मार्गदर्शिका

लेखिका
अल्पना डांगे
स्वैर मराठी भाषांतर : बिंदुमाधव खिरे

The Humsafar Trust · India HIV/AIDS Alliance · Pehchan · Lakshya Trust · Samapathik Trust

संचार

प्रसारमाध्यमांसाठी मार्गदर्शिका

●

समलिंगी, उभयलिंगी, तृतीयपंथी समाजांच्या विषयावरची मांडणी योग्य शब्दात व्हावी यासाठी तयार केलेली मार्गदर्शिका.

लेखिका : अल्पना डांगे

स्वैर मराठी भाषांतर

बिंदुमाधव खिरे

© The Humsafar Trust

First Edition. Year 2015. Version 1.0.

ही मार्गदर्शिका ‘हमसफर ट्रस्ट’ च्या संचार प्रकल्पातून साकार झाली आहे.

या प्रकल्पाला ‘एचआयव्ही/एड्स अलायन्स’ च्या ‘पेहचान इनोव्हेशन फंड’ (GFATM Round 9) मधून अर्थसाहाय्य प्राप्त झालं आहे.

प्रस्तावना

हजारो वर्षांपासून ख्रिश्चन व इस्लाम धर्मात समलिंगी संबंध करणाऱ्यांना पापी समजलं गेलं आहे. समलिंगी व्यक्तींना नाव नव्हतं. ते अनामिक होते. वर्णनं होती, ती त्यांच्या लैंगिक कृतीची. आजही अमेरिकेत अनेक वेळा 'सोडोमी' सारखे प्राचीन शब्द वापरले जातात.

या समाजाला नाव देण्याचा प्रयत्न इंग्लंडमध्ये एडवर्ड कारपेन्टरने, जर्मनीमध्ये मॅग्नस हर्शफिल्डने आणि ऑस्ट्रियामध्ये हॅवलॉक एलिसने केला. पण ते नाव शोधण्यास (ज्याला उपनिषदात 'वाक्' शब्द वापरलाय) खूप वेळ लागला. हर्शफिल्डने 'युरेनिअन' शब्द वापरला. एलिसने 'इनव्हर्ट' शब्द वापरला व शेवटी करोली मारिया कर्टबेनी यांनी 'होमोसेक्शुअल' म्हणजे समलिंगी आकर्षण असलेला, हा शब्द वापरला.

'होमोसेक्शुअल' (समलिंगी) शब्द आला व त्याचबरोबर या समाजाबद्दल प्रसारमाध्यमं लिहू लागली, बोलू लागली. सुरुवातीला हा विषय अत्यंत भडक पद्धतीने मांडला गेला. ऑस्कर वाईल्ड यांच्या संदर्भात बोलायचं झालं, तर त्यांच्या खटल्याच्या दरम्यान अत्यंत खालच्या पातळीचं लिखाण करण्यात आलं. होमोसेक्शुअलसाठी अमेरिकेत 'गे' हा शब्द वापरला जाऊ लागला (जो फ्रेंचमधील 'गाय' या शब्दापासून आला असा अंदाज आहे). 'गे' समाजाला प्रसारमाध्यमांनी सहिष्णुतेनी बघितलं नाही. आजही अनेक वेळा हा विषय थट्टा, विनोदासाठी किंवा 'समाजविघातक कृत्य' करणारा समाज अशा वाईट अर्थी वापरला जातो.

प्रसारमाध्यमांत जे भडक, अशास्त्रीय व एकतर्फी लैंगिक अल्पसंख्याक समाजाचं चित्र मांडलं जातं, ते बदलायला पाहिजे, असा विचार करून 'हमसफर ट्रस्ट'ने ही मार्गदर्शिका तयार करायचं ठरवलं. या मार्गदर्शिकेच्या आधारे प्रसारमाध्यमं हे विषय अचूक व योग्य पद्धतीने मांडतील, अशी आशा व्यक्त करतो.

अशोक राव कवी
अध्यक्ष : द हमसफर ट्रस्ट, मुंबई

पेहचान

'पेहचान' म्हणजे 'ओळख'. 'ग्लोबल फंड' च्या अर्थसाहाय्याने पेहचान प्रकल्प राबवला जातो. लैंगिक अल्पसंख्याक समाजामध्ये एचआयव्हीचा प्रसार होऊ नये यासाठी व या वंचित समाजाला सक्षम करण्यासाठी हा प्रकल्प काम करतो.

भारतात पेहचानची सुरुवात ऑक्टोबर २०१० पासून झाली व 'नॅशनल एड्स कंट्रोल ऑर्गनायझेशन' (NACO) च्या आधारे भारतातील १७ राज्यात हा प्रकल्प राबवला जाऊ लागला.

या प्रकल्पाच्या पहिल्या टप्प्यात – लैंगिक अल्पसंख्याकांच्या संस्था उभ्या करण्यास मदत करणं, त्या सक्षम बनवणं, त्यांना प्रशिक्षण देणं हा केंद्रबिंदू होता. दुसऱ्या टप्प्यात गे, उभयलिंगी, समलिंगी लैंगिक संबंध ठेवणारे पुरुष (MSM), तृतीयपंथी, हिजडा समाजाला विविध आरोग्याच्या व कायद्याच्या संदर्भातल्या सुविधा पोचवणं हे उद्दिष्ट आहे.

भारताच्या पश्चिम विभागात या प्रकल्पाचं काम 'द हमसफर ट्रस्ट', मुंबई ही संस्था पाहते.

पेहचानची उद्दिष्टं

- लैंगिक अल्पसंख्याकांच्या संस्था स्थापन करण्यास मदत करणं.
- गे, उभयलिंगी, समलिंगी लैंगिक संबंध ठेवणारे पुरुष, तृतीयपंथी, हिजडा समाजाला विविध आरोग्याच्या व कायद्याच्या सुविधा पुरवणं.
- ज्या आरोग्यसेवा उपलब्ध आहेत त्या अधिक बळकट करणं. त्यांच्याशी लैंगिक अल्पसंख्याकांच्या विषयावर संवाद साधून त्यांचं अधिक प्रमाणात सहकार्य मिळवणं.
- समाजात एक सुदृढ दृष्टी निर्माण करण्याचा प्रयत्न करणं, जेणेकरून

गे, उभयलिंगी, समलिंगी संबंध ठेवणारे पुरुष (MSM), तृतीयपंथी, हिजडा समाजावर भेदभाव होणार नाही, अत्याचार होणार नाहीत व ते सन्मानाने, आत्मविश्वासाने समाजाच्या मुख्य प्रवाहात सामील होऊ शकतील.

*****

मनोगत

अनेक वर्षांपूर्वी माझी जेव्हा 'हमसफर ट्रस्ट'शी ओळख झाली तेव्हा मी एक विवाहित स्त्री होते. स्त्रियांच्या अधिकारांची पुरस्कर्ती होते, एक संशोधक होते व माझ्या कामाच्या अनुषंगाने मला विविध वंचित गटांबरोबर काम करायची संधी मिळाली. पण हमसफर ट्रस्टची ओळख होईपर्यंत मी एलजीबीटी(LGBT) समाजाबरोबर काम केलं नव्हतं. इथे कामाला लागल्यावर मला एलजीबीटी समाजाच्या व्यथा आणि त्या व्यथांचं गांभीर्य जाणवू लागलं. मला धक्का बसला आणि माझा प्रवास सुरू झाला– विविध लैंगिकतेच्या व्यक्तींशी ओळख होण्याचा, त्यांची जीवनपद्धती समजून घेण्याचा, त्यांना समाजानं स्वीकारावं ही त्यांची धडपड बघण्याचा. या समाजांच्या अधिकारांसाठी अत्यंत अवघड परिस्थितीत काम करणाऱ्या संस्था मी पाहिल्या. या प्रवासात मला भेटलेल्या लैंगिक अल्पसंख्याक मित्र–मैत्रिणींची मी मनापासून आभारी आहे कारण त्यांनी मला, कोणताही भेदभाव न करता, त्यांच्यात सामावून घेतलं.

प्रसारमाध्यमांसाठी 'संचार' ही एलजीबीटी विषयावरची मार्गदर्शिका तयार करावी असा विचार अनेक वर्षं 'द हमसफर ट्रस्ट'च्या विश्वस्तांच्या मनात होता. जर 'इंडिया एचआयव्ही/एड्स अलायन्स'नी अर्थसाहाय्य दिलं नसतं तर हा प्रकल्प होऊ शकला नसता. मी 'अलायन्स'च्या सोनल मेहता, अबिना आहेर व यशविंदर सिंग यांचे मनापासून आभार मानते.

त्याच बरोबर 'GLAAD' मीडियाच्या सेथ ॲडम यांचे आभार,

त्यांनी मला त्यांच्या मार्गदर्शिकेतून काही भाग वापरण्यास परवानगी दिली.

'संचार' प्रकल्पात मला अनेक जणांची मदत झाली. अनेकांनी मला मोलाच्या सूचना केल्या. सुहेल आबासी, श्रीधर रंगायन, नितीन करानी, शिबू थॉमस, मानवेंद्र सिंग गोहिल (लक्ष्य ट्रस्ट), सिलवेस्टर मर्चंट, (लक्ष्य ट्रस्ट) व ओवेस खान यांचे मी आभार मानते. विशेष आभार बिंदुमाधव खिरे (समपथिक ट्रस्ट) यांचे. त्यांनी हा प्रकल्प चांगल्या दर्जाचा व्हावा यासाठी प्रोत्साहन दिलं. 'हमसफर ट्रस्ट'मधले अशोक राव कवी, विवेक राज आनंद व पल्लव पाटणकर यांनी मला हा प्रकल्प देऊन माझ्यावर विश्वास दाखवला व सतत प्रोत्साहन दिलं. सोनल यांनी मला तांत्रिक गोष्टीत मदत केली. माझे सहकारी श्रुता मेंगळे व उर्मी जाधव यांनी मोलाच्या सूचना दिल्या. दिप्ती शिंदे व अंकुर श्रीवास्तव यांनी संशोधनात मदत केली व रमेश जगताप यांनी आर्थिक व्यवहार सांभाळले. सोनल ग्यानी यांनी व्यवस्थापनाचा भार सांभाळला.

शेवटचं पण महत्त्वाचं. माझ्या दोन मुलांचे आभार. माझ्या प्रकल्पाचं काम चालू असताना त्यांनी खूप सहनशीलता दाखवली त्यामुळे त्यांचं कौतुक करावं तेवढं थोडं आहे.

मी आशा करते, की ही मार्गदर्शिका प्रसारमाध्यमांमध्ये काम करणाऱ्यांना उपयोगी ठरेल व याच्या पुढे सुधारित आवृत्त्या निघतील.

अल्पना डांगे

सल्लागार

****

भाषांतरकाराचे मनोगत

मूळ मार्गदर्शिका अल्पना डांगे यांनी इंग्रजीमध्ये तयार केली आहे. त्याचं स्वैर मराठी भाषांतर मी केलं आहे. काही भाग मी संक्षिप्त करून मांडला आहे. काही गोष्टी ज्या इंग्रजी भाषेस लागू होतात पण मराठीस लागू होत नाहीत त्या वगळल्या आहेत. तसंच काही शब्दप्रयोग मराठीत होतात पण इंग्रजीमध्ये होत नाहीत, ते वापरले आहेत. काही इंग्रजी शब्द मी तसेच ठेवले आहेत व त्या ठिकाणी नमूद केलं आहे, की मराठीतही तोच शब्द वापरावा. मराठीतल्या शब्दांना जिथे शक्य आहे, तिथे मी कंसात इंग्रजी शब्दही दिला आहे.

ऋणनिर्देश

मराठी भाषांतराच्या कामात मला करुणदीप जेटीथोर, अजय धिवार, पायल खळदे, विक्रमसिंह पवार, परीक्षित शेटे, टिनेश चोपडे व चेतन जाधव यांनी मोलाची मदत केली. चंद्रशेखर बेगमपुरे यांनी अक्षर जुळणी व लेआऊटचं काम केलं. अंजली मुळे यांनी संपादकीय संस्कार केले. मुखपृष्ठ कमलेश गाडे यांनी तयार केलं. शेखर देशमुख (दिव्य मराठी), प्राची कुलकर्णी (आय.बी.एन. लोकमत), संयोगीता ढमढेरे (CFAR) व नम्रता भिंगार्डे (युनिक फिचर्स) यांनी ही मार्गदर्शिका वाचून सूचना दिल्या. या सर्वांचा मी मनापासून आभारी आहे.

बिंदुमाधव खिरे

अध्यक्ष : समपथिक ट्रस्ट, पुणे

अनुक्रमणिका

१)	प्राथमिक ओळख	११
२)	व्याख्या	१३
३)	ट्रान्सजेंडर व्यक्तींबद्दल	२१
४)	दोन महत्त्वाचे निकाल	२४
५)	शब्द/विधानांचा वापर	२८
६)	तपासायचे मुद्दे	३३
७)	दृष्टिकोनाची तपासणी	४१
८)	नीतिमूल्ये	४४

परिशिष्ट

(अ)	संदर्भ	४६
(ब)	वेबसाईट्स	४६
(क)	संस्था	४७
(ड)	मराठी पुस्तकं	५२
(इ)	अधिक माहिती– पुस्तकं, मासिकं, चित्रपटांची यादी	५३
(फ)	'कशिष' क्विअर अंतरराष्ट्रीय चित्रपट महोत्सव	५७
(ग)	'पेहचान' सब–रेसिपियन्ट्स	६२

***

प्राथमिक ओळख

प्रसारमाध्यमांमध्ये लैंगिक अल्पसंख्याकांची अचूक व योग्य बातमी येण्यासाठी केलेला हा प्रयत्न आहे.

समलिंगी (गे), उभयलिंगी (बायसेक्शुअल), तृतीयपंथी (ट्रान्सजेंडर) या समाजाला भारतात लैंगिक अल्पसंख्याक म्हणतात. एकविसाव्या शतकात, या समाजाला साथ द्यायची का विरोध करायचा अशा मानसिक द्वंद्वात आजचा उर्वरित समाज दिसतो. विविध प्रसारमाध्यमांच्या मदतीने हा विषय प्रत्येकाच्या घरी पोचला. आमच्या संशोधनात दिसून आलं की या कामात माध्यमांची दोन प्रकारे मदत झाली. पहिला म्हणजे जो समाज प्रसिद्धीपराङ्मुख होता, अत्यंत गोपनीय जीवनपद्धती जगत होता, अशा समाजाचे प्रश्न लोकांसमोर मांडण्यास या माध्यमांनी मदत केली. दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे या समाजाला एक नागरिक म्हणून मिळणाऱ्या अधिकारांसंदर्भात, हा समाज कोणत्या प्रकारे वंचित आहे, याबद्दल सविस्तर चर्चा/विचार प्रसारमाध्यमांनी मांडले.

या दोन्ही मुद्द्यांमध्ये लैंगिक अल्पसंख्याकांकडे कसं बघितलं जातं, त्यांच्या विषयांची मांडणी कशी केली जाते हे खूप महत्त्वाचं ठरतं. जरी बहुतांशी लोकांची मतं धार्मिक व सांस्कृतिक मूल्यांवर आधारित असली तरी विविध मतप्रवाह समाजासमोर आणणं, नवीन विचारांसाठी एक व्यासपीठ देणं हे काम प्रसारमाध्यमं करत असतात. आणि म्हणूनच प्रसारमाध्यमांकडून लैंगिक अल्पसंख्याक समाजाची मांडणी अचूक व योग्य प्रकारे व्हावी ही अपेक्षा असते.

हे ध्येय साध्य करणं सोपं नाही. आमच्या संशोधनात व प्रसारमाध्यमांबरोबर ज्या कार्यशाळा घेतल्या गेल्या, त्यात परत परत दिसून आलंय, की या विषयांबद्दल प्रसारमाध्यमांत काम करणाऱ्या अनेकांमध्ये व विशेषत: प्रादेशिक भाषांमध्ये काम करणाऱ्या पत्रकारांमध्ये खूप अज्ञान आहे.

काहींमध्ये अगदी प्राथमिक व्याख्यांबद्दलसुद्धा अज्ञान दिसून आलं आहे आणि त्यामुळे चुकीचे शब्द वापरले जात आहेत. स्वाभाविक आहे, की त्यामुळे सामान्य वाचकांच्या मनातील गोंधळ अजूनच वाढतो, पूर्वग्रह अजून बळकट होतात.

जर या समाजाबद्दल पूर्वग्रहदूषित दृष्टी असेल तर निकोपपणे या विषयांकडे बघता येत नाही व ही नकारात्मक दृष्टी मांडणीमध्येही डोकावते.

अशी, काही वेळा चुकीची, काही वेळा एकतर्फी तर काही वेळा पूर्वग्रहदूषित मांडणी नजरेस आल्यामुळे या विषयांवर काम करणाऱ्या काही संस्थांना प्रश्न पडला, की आपण या त्रूटी भरून काढण्यासाठी काय करू शकतो ?

या प्रश्नाची अनेक वेगवेगळी उत्तरं मिळाली, त्यातलं एक महत्त्वाचं उत्तर होतं – 'संचार' प्रकल्प.

या प्रकल्पातील टप्पे–

– या विषयावरच्या माध्यमांच्या मांडणीचं सर्वेक्षण करणं.

– प्रसारमाध्यमांमध्ये काम करणाऱ्या तज्ज्ञ लोकांबरोबर कार्यशाळेच्या रूपाने संवाद साधणं, त्यांच्याकडून सूचना, टिप्पणी घेणं.

– या सर्व माहितीतून प्रसारमाध्यमांसाठी एक मार्गदर्शिका बनवणं.

या सर्व प्रकल्पाची कल्पना 'द हमसफर ट्रस्ट'ची होती व 'अलायन्स'च्या 'पेहचान इनोव्हेशन फंड' च्या आर्थिक साहाय्याने ती साकार करता आली.

प्रसारमाध्यमांना या विषयाची अचूक माहिती मिळावी तसंच या विषयाची अधिक माहिती कोठून मिळेल याचे संदर्भ मिळावेत, जेणेकरून ते या विषयाची मांडणी अचूक व योग्य प्रकारे करतील, हे या मार्गदर्शिकेचं उद्दिष्ट आहे.

व्याख्या

या भागातील व्याख्या GLAAD च्या प्रसारमाध्यम मार्गदर्शिकेतून घेतलेल्या आहेत. [1] (आवश्यक असेल तिथे त्या व्याख्यांमध्ये बदल केले आहेत.)

- **सेक्स** (Sex)

सेक्सचे दोन अर्थ निघतात. स्त्री, पुरुष, प्राणी यांचं लिंग. जन्माला आल्यावर त्या बाळाला ज्या शारीरिक लिंगानी ओळखलं जातं ते. उदा. मुलगा/मुलगी. दुसरा अर्थ, 'सेक्स' म्हणजे संभोग/लैंगिक संबंध.

- **लैंगिकता** (Sexuality)

एखाद्या व्यक्तीचं शारीरिक लिंग, त्याचं/तिचं लैंगिक आकर्षण कोणाबद्दल असतं, त्याचा/तिचा लिंगभाव कोणता आहे, त्याच्या/तिच्या लैंगिक इच्छा, गरजा व वर्तन काय आहे, या सर्वांची गोळाबेरीज त्या व्यक्तीची लैंगिकता ठरवत असते.

- **लैंगिक कल** (Sexual Orientation)

एखादी व्यक्ती कोणत्या लिंगाच्या व्यक्तीशी (पुरुष किंवा स्त्री किंवा दोन्ही) दीर्घकाळ शारीरिक व भावनिक नातं प्रस्थापित करू शकते हा त्या व्यक्तीचा लैंगिक कल असतो. लैंगिक कल तीन प्रकारचे असू शकतात. भिन्नलिंगी (फक्त विरुद्ध लिंगाच्या व्यक्तींबद्दल भावनिक व शारीरिक आकर्षण), उभयलिंगी (समान व विरुद्ध लिंगाच्या व्यक्तींबद्दल भावनिक व शारीरिक आकर्षण) व समलिंगी (फक्त समान लिंगाच्या व्यक्तीबद्दल भावनिक व शारीरिक आकर्षण). वयात आल्यावर प्रत्येक व्यक्तीला जाणवतं की त्याला/तिला कोणत्या लिंगाच्या व्यक्तींबद्दल लैंगिक आकर्षण वाटतं. कोणा विशिष्ट लिंगाच्या व्यक्तीबरोबर लैंगिक संबंध केला तरच त्या व्यक्तीला तिचा लैंगिक कल कळतो असं नाही. याचा अर्थ असा की कोणाबरोबरही लैंगिक संबंध न करताही, वयात आल्यावर प्रत्येकाला

आपल्या लैंगिक कलाचं आकलन होतं.

- **भिन्नलिंगी** (Heterosexual)

जी व्यक्ती विरुद्ध लिंगाच्या व्यक्तीबरोबर दीर्घकाळ शारीरिक व भावनिक नातं प्रस्थापित करू शकते अशा व्यक्तीला भिन्नलिंगी शब्द वापरला जातो. इंग्रजीमध्ये कधी-कधी, या व्यक्तींसाठी 'स्ट्रेट' हा शब्दही वापरला जातो.

- **समलिंगी** (Homosexual)

डिक्शनरीत दिलेला समलिंगी या शब्दाचा अर्थ- जी व्यक्ती तिच्या लिंगाच्या व्यक्तींकडेच लैंगिकदृष्ट्या आकर्षित होते, ती व्यक्ती.

- **गे** (Gay)

हा शब्द इंग्रजी असला तरी तो मराठीतही रूढ झाला आहे. जी व्यक्ती समान लिंगाच्या व्यक्तीबरोबर दीर्घकाळ शारीरिक व भावनिक नातं प्रस्थापित करू शकते, अशा व्यक्तीला 'गे' (समलिंगी) हा शब्द वापरला जातो. समलिंगी स्त्रियांसाठी 'लेस्बियन' हा शब्द वापरला जातो. समलिंगी व्यक्तींसाठी 'गे' किंवा समलिंगी शब्द वापरावा.

- **लेस्बियन** (Lesbian)

हा शब्द इंग्रजी आहे पण तो मराठीतही रूढ झाला आहे. जी स्त्री फक्त स्त्रीबरोबर दीर्घकाळ शारीरिक व भावनिक नातं प्रस्थापित करते अशा स्त्रीला 'लेस्बियन' म्हणतात. काही स्त्रिया स्वत:ला 'गे' हा शब्द वापरतात किंवा 'समलिंगी स्त्री/गे स्त्री' असा शब्दही वापरतात. या व्यक्तींसाठी 'होमो' शब्द वापरू नये.

- **समलिंगी व्यक्तींचा द्वेष** (Homophobia)

काही जणांमध्ये समलिंगी पुरुष/स्त्रियांबद्दल भीती असते व भीतीतून त्यांच्यामध्ये, समलिंगी पुरुष/स्त्रियांबद्दल द्वेष निर्माण होतो. समलिंगी व्यक्तींचा द्वेष हा या समाजाबद्दल असहिष्णुता व पूर्वग्रहदूषित दृष्टी दर्शवतो.

- **क्लोजेट** (Closet)

'क्लोजेट'ला मराठीत प्रतिशब्द नाही. 'क्लोजेट' म्हणजे जी व्यक्ती स्वत:च्या लैंगिक कलाबद्दल किंवा लिंगभावाबद्दल इतरांना सांगत नाही, तिची लैंगिकता गोपनीय ठेवते, आपल्या वर्तनाने, जीवनपद्धतीतून ती समाजमान्य चौकटीतील आहे (उदा. भिन्नलिंगी, विवाहित इत्यादी) असं भासवते अशा व्यक्तीला 'क्लोजेट'मध्ये आहे असं म्हणतात.

- **कमिंग आऊट** (Coming Out)

'कमिंग आऊट' ला मराठीत प्रतिशब्द नाही. 'कमिंग आऊट' हा एक आयुष्यभराचा प्रवास आहे, जिथे एखादी व्यक्ती आपली लैंगिकता स्वीकारते व मग यातील काहीजण त्यांची लैंगिकता इतरांना सांगू लागतात. 'कमिंग आऊट'चा अर्थ सर्वजणच आपली लैंगिकता सार्वजनिकरीत्या जाहीर करतील असं नाही.

- **आऊट** (Out)

'आऊट'ला मराठीत प्रतिशब्द नाही. जी व्यक्ती खाजगी आयुष्यात किंवा सार्वजनिक जीवनपद्धतीत किंवा व्यवसायात स्वत:ला गे/लेस्बियन/बायसेक्शुअल किंवा ट्रान्सजेंडर म्हणते ती व्यक्ती 'आऊट' आहे असं आपण म्हणतो. उदा. अशोक राव कवी (भारतातील पहिले 'गे' ॲक्टिव्हिस्ट) हे 'आऊट' आहेत कारण सार्वजनिक जीवनपद्धतीत ते स्वत: 'गे' आहेत असं उघडपणे सांगतात.

- **ड्रॅग क्वीन** (Drag Queen)

जो समलिंगी पुरुष दुसऱ्या पुरुषाला आकर्षित करण्यासाठी स्त्रियांचे कपडे घालतो अशा पुरुषांना 'ड्रॅग क्वीन' म्हणतात.

- **उभयलिंगी व्यक्ती** (Bisexual)

जी व्यक्ती पुरुष किंवा स्त्रीशी दीर्घकाळ शारीरिक व भावनिक नातं प्रस्थापित करू शकते, अशा व्यक्तीला उभयलिंगी म्हणतात. उभयलिंगी व्यक्ती, स्त्री आणि पुरुषांबद्दलचं हे आकर्षण आयुष्यात विविध प्रकारे अनुभवू शकतात.

या आकर्षणाच्या तीव्रतेत बदल होऊ शकतो. दोन्ही लिंगाच्या व्यक्तींबरोबर लैंगिक संबंध केले तरच ती व्यक्ती उभयलिंगी असते असं नाही. कोणाबरोबरही लैंगिक संबंध न करताही उभयलिंगी व्यक्तीला पुरुष व स्त्रीबद्दल लैंगिक व भावनिक आकर्षण असू शकतं.

- **उभयलिंगी व्यक्तींचा द्वेष/भीती** (Biphobia)

अनेक वेळा असं दिसतं, की उभयलिंगी व्यक्तींबद्दल वाटणारी भीती या समाजाबद्दल प्रचलित असलेल्या गैरसमजुतीतून व या शब्दाशी जोडल्या गेलेल्या समाजमान्य नसलेल्या वर्तनाशी निगडित असते. उदा. अनेक जोडीदार असणं, लैंगिक आजार/एचआयव्हीचा प्रसार इत्यादी. उभयलिंगी व्यक्तींचा द्वेष हा या समाजाविषयी असहिष्णुता व पूर्वग्रहदूषित दृष्टी दर्शवतो.

- **जेंडर** (Gender)

'जेंडर' हा शब्द पुरुष किंवा स्त्री गुणवैशिष्ट्य दर्शवतो. त्या व्यक्तीने घेतलेली सामाजिक भूमिका व वर्तन दर्शवतो.

- **ट्रान्सवेस्टाईट** (Transvestite)

ज्या पुरुषांना स्त्रीचे कपडे घालायला आवडतात, ज्यांचा लिंगभाव पुरुषाचा असतो व लैंगिक कल बहुतांशी जणांचा भिन्नलिंगी असतो अशांना 'ट्रान्सवेस्टाईट' म्हणतात. 'ट्रान्सवेस्टाईट'ला मराठी शब्द नाही म्हणून हाच शब्द मराठीत वापरावा.

- **जेंडर डिसफोरिया** (Gender Dysphoria) [2]

हा शब्द जसाच्या तसा मराठीत वापरावा कारण त्याच्या जवळचा शब्द मराठीत नाही. ज्या व्यक्तीचं शारीरिक लिंग व त्याचा लिंगभाव एकमेकांशी जुळणारा नसतो. (म्हणजे जी व्यक्ती शरीराने पुरुष आहे पण लिंगभाव स्त्रीचा आहे/जी व्यक्ती शरीराने स्त्री आहे पणं लिंगभाव पुरुषाचा आहे) अशांना 'जेंडर डिसफोरिया' आहे असं मानसोपचारतज्ज्ञ म्हणतात. आपली ओळख आपल्या शारीरिक लिंगानुरूप न होता ती लिंगभावानुरूप व्हावी; आपल्या शरीरामध्ये औषधं/शस्त्रक्रियेच्या मदतीने बदल घडवून, आपल्या

लिंगभावानुसार आपलं शरीर घडवावं, ही दृढ इच्छा असणं, अशा विविध प्रकारे 'जेंडर डिसफोरिया' व्यक्त होतो.

- **ट्रान्सजेंडर, ट्रान्ससेक्शुअल**

बघा प्रकरण, 'ट्रान्सजेंडर व्यक्तींबद्दल'

- **इंटरसेक्स** (Intersex) (द्विलिंगी) [3]

गुणसुत्र / गोनाड्स / बाह्य जननेंद्रियांमधील / आंतरिक जननेंद्रियांमधील वैविध्यामुळे ज्या व्यक्तींचं लिंग निश्चितपणे पुरुषाचं आहे का स्त्रीचं आहे हे समजणं अवघड होतं, अशा व्यक्तींना 'इंटरसेक्स' म्हणतात. पूर्वी इंग्रजीमध्ये यांना 'हरमॅफ्रोडाईट' हा शब्द वापरायचे. आता हा शब्द वापरू नये. 'इंटरसेक्स'ला मराठीत द्विलिंगी हा शब्द आहे.

- **एमएसएम** (MSM- Men who have Sex with Men)

एमएसएम म्हणजे 'मेन हु हॅव सेक्स वुईथ मेन' (पुरुषाबरोबर लैंगिक संबंध ठेवणारे पुरुष) जे पुरुष स्वत:ला 'गे' किंवा उभयलिंगी मानत नाहीत पण विविध कारणांसाठी ते पुरुषांबरोबर समलिंगी संभोग करतात अशांना एमएसएम म्हणतात. सहसा वैद्यकीय, एचआयव्ही/लैंगिक संसर्गजन्य आजारांच्या संदर्भात एमएसएम हा शब्द वापरला जातो. हा शॉर्टफॉर्म मराठीतही वापरू शकतो.

- **एलजीबीटी/जीएलबीटी** (LGBT/GLBT)

लेस्बियन, गे, बायसेक्शुअल आणि ट्रान्सजेंडर याचा शॉर्टफॉर्म एलजीबीटी (LGBT) असा आहे. लैंगिक अल्पसंख्याक समाजातील वैविध्य एकत्रितपणे दर्शविण्यासाठी एलजीबीटी किंवा जीएलबीटी हा शॉर्टफॉर्म वापरला जातो. जर हा शॉर्टफॉर्म वापरणार असाल, तर बातमीत जेव्हा तो प्रथम वापरला जाईल, तेव्हा त्याचा अर्थ प्रेक्षकांना/वाचकांना आवर्जून सांगावा नाहीतर त्यांना त्याचा अर्थ कळायला मार्ग नसतो.

- **क्विअर** (Queer)

पूर्वी (व आजही काही देशात) हा इंग्रजी शब्द हेटाळणीच्या सुरात वापरला जातो. एलजीबीटी समुदायाचे काही जण हा शब्द अभिमान दाखवण्यासाठी वापरतात. पण हा शब्द वापरण्यात या समुदायामध्ये मतभेद आहेत. म्हणून हा शब्द वापरणं टाळावं. पण याला अपवाद आहे- जर एखादी व्यक्ती स्वत:ला 'क्विअर' म्हणत असेल किंवा हा शब्द ती बोलताना वापरत असेल तर हा शब्द वापरावा. (एलजीबीटीक्यू) मधील क्यू चा अर्थ 'क्विअर' असा होतो. याचे दोन अर्थ निघू शकतात. 'क्विअर' म्हणजे, जी व्यक्ती समाजाच्या भिन्नलिंगी स्त्री- पुरुषांच्या चौकटीत बसत नाही, अशी व्यक्ती किंवा त्याचा दुसरा अर्थ असा, की जी व्यक्ती स्वत:ची लैंगिकता शोधत आहे, स्वत:च्या लैंगिकतेबद्दल प्रश्न विचारत आहे, अशी व्यक्ती.

- **अभिमान पदयात्रा** (Pride Walk/March)

साऱ्या जगात व भारतात लैंगिक अल्पसंख्याक समाज दरवर्षी अभिमान पदयात्रा काढतात. आपल्या अस्तित्वाची व अधिकारांची इतरांना जाण करून देणं, आपली लैंगिकता न लाजता, न घाबरता, अभिमानाने लोकांसमोर जाहीर करणं ही या पदयात्रेची उद्दिष्टं असतात. अशा पदयात्रेत लोक रंगीबेरंगी पोशाख घालतात. जे 'आऊट' नाहीत ते विविध प्रकारचे मुखवटे घालतात. या पदयात्रेत इंद्रधनुष्यी रंगाचा झेंडा वापरला जातो. (हा झेंडा विविध रंगांचा असल्यामुळे लैंगिकतेचं प्रतीक मानला जातो)

- **इंद्रधनुष्यी रंगाचा झेंडा** (Rainbow Flag) [4]

इंद्रधनुष्यी रंगाचा झेंडा हा, 'गे' समाजाचा अभिमान दर्शविणारा मानला जातो. विविध रंग असल्यामुळे तो अनेक वेळा एलजीबीटी लैंगिकतेतील

वैविध्य दर्शविणाराही मानला जातो. १९७० च्या दशकात याचा वापर होऊ लागला. (या रंगाचा दुसराही अर्थ होतो- शांती (Peace). शांतीचं प्रतीक म्हणून हा झेंडा वापरला जातो.) या झेंड्याचा वापर एलजीबीटी अभिमान पदयात्रेत केला जातो.

- **द डायग्नोस्टिक अँड स्टॅटिस्टिकल मॅन्युअल ऑफ डिसऑर्डर्स** (DSM) [5]- **'समलैंगिकता मानसीक आजार नाही.'**

अमेरिकेत 'अमेरिकन सायकिॲट्रिक असोसिएशन' (APA) चं 'DSM मॅन्युअल' प्रकाशित होतं. यात विविध मानसिक आजारांची वर्गवारी केलेली आहे. मानसिक आजारांचं वर्णन करण्यासाठी सर्वत्र समान शब्द वापरले जावेत, सर्व मानसोपचारतज्ज्ञांची विविध मानसिक आजारांकडे बघण्याची दृष्टी एकसारखी असावी हा या मॅन्युअलचा हेतू आहे. मानसोपचारतज्ज्ञ, डॉक्टर, संशोधक, मानसिक आजारांवरच्या औषधांवर नियंत्रण ठेवणाऱ्या सरकारी/बिगर सरकारी यंत्रणा,आरोग्यविमा, संस्था, औषधं तयार करणारे उद्योग समूह, कायदा व्यवस्था व आरोग्य/कायद्याची धोरणं बनवणाऱ्या सरकारी यंत्रणा या मॅन्युअलचा उपयोग करतात. या मॅन्युअलबरोबर 'वर्ल्ड हेल्थ ऑर्गनायझेशन'(WHO)च्या 'इंटरनॅशनल स्टॅटिस्टिकल क्लासिफिकेशन ऑफ डिसीजेस ॲन्ड रिलेटेड हेल्थ प्रॉब्लेम्स' (ICD) या पुस्तकाचाही आधार घेतला जातो. १८ मे २०१३ पासून DSM ची पाचवी आवृत्ती प्रसिद्ध झाली. समलैंगिकता मानसिक आजाराच्या यादीतून काढून टाकली जावी, अशी मागणी १९७० च्या दरम्यान झाली. त्यानंतर समलैंगिकता मानसिक आजारांच्या यादीतून काढून टाकण्यात आली. पण परत १९७४ साली DSM II मध्ये समलैंगिकतेला आजारांच्या यादीत घालण्यात आलं. १९८७ साली DSM III-R च्या आवृत्तीत समलैंगिकतेला मानसिक आजाराच्या यादीतून कायमचं वगळण्यात आलं.

- **द इंटरनॅशनल स्टॅटिस्टिकल क्लासिफिकेशन ऑफ डिसीजेस ॲन्ड रिलेटेड हेल्थ प्रॉब्लेम्स (ICD).**

अजून एक आजारावरचं पुस्तक वापरलं जातं, ते म्हणजे वर्ल्ड हेल्थ ऑर्गनायझेशन(WHO)चं ICD. ICD आणि DSM मध्ये महत्त्वाचा फरक असा की DSM हे फक्त मानसिक आजारांवरचं पुस्तक आहे तर ICD सर्व (मानसिक व शारीरिक) आजारांवरचं पुस्तक आहे. अमेरिकेत DSM वापरलं जातं तर युरोपात व इतर देशात ICD वापरलं जातं. १९९२ मध्ये वर्ल्ड हेल्थ ऑर्गनायझेशनने समलैंगिकतेला मानसिक आजारांच्या यादीतून काढून टाकलं.

- **इंडियन सायकिॲट्रिक सोसायटी**

२०१४ च्या सुरुवातीला इंडियन साइकिॲट्रिक सोसायटीनं समलैंगिकता मानसिक आजार नाही, हे घोषित केलं.

****

ट्रान्सजेंडर व्यक्तींबद्दल [6]

- **ट्रान्सजेंडर** (Transgender)

जी व्यक्ती जन्माने पुरुष आहे व जिचा लिंगभाव स्त्रीचा आहे/जी व्यक्ती जन्माने स्त्री आहे व जिचा लिंगभाव पुरुषाचा आहे, अशांना ट्रान्सजेंडर म्हणतात. याचा अर्थ ज्या व्यक्तीचं शारीरिक लिंग व त्याचा/तिचा लिंगभाव एकमेकांशी जुळणारे नाहीत (वेगवेगळे आहेत) अशांना आपण ट्रान्सजेंडर म्हणतो. जी व्यक्ती जन्माने पुरुष आहे व जिचा लिंगभाव स्त्रीचा आहे, अशा स्त्रीला 'ट्रान्सवुमन' म्हणतात; जी व्यक्ती जन्माने स्त्री आहे व जिचा लिंगभाव पुरुषाचा आहे अशा पुरुषाला 'ट्रान्समॅन' म्हणतात.

- **थर्ड जेंडर/तृतीयपंथी** (Third Gender)

ज्या व्यक्ती जन्माने पुरुष आहेत व ज्यांचा लिंगभाव स्त्रीचा आहे (मेल टु फिमेल ट्रान्सजेंडर) अशा व्यक्तींना मराठी/हिंदीमध्ये 'तृतीयपंथी' शब्द वापरतात. काही 'मेल टु फिमेल' ट्रान्सजेंडर, काही 'फिमेल टु मेल' ट्रान्सजेंडर व काही इंटरसेक्स व्यक्ती आपण पुरुषही नाही आणि स्त्रीही नाही असं मानतात. ते 'थर्ड जेन्डर' हा शब्द वापरतात. भारतासारख्या देशात 'थर्ड जेन्डर' (तृतीयपंथी) या लिंग नामाला सुप्रीम कोर्टाने कायदेशीर मान्यता दिली आहे.

- **लिंगबदल प्रक्रिया** (Transition)

जेव्हा एखादी ट्रान्सजेंडर व्यक्ती औषधं/शस्त्रक्रिया करून शारीरिक बदल घडवून, पुरुषापासून स्त्री किंवा स्त्रीपासून पुरुष बनायचा प्रवास करू लागते, त्या काळाला 'ट्रान्झिशन' चा काळ म्हणतात. त्या प्रक्रियेला लिंगबदलाची प्रक्रिया म्हणतात.

- **ट्रान्ससेक्शुअल** (Transsexual)

ज्या ट्रान्सजेंडर व्यक्तीने औषधं/शस्त्रक्रियेमार्फत लिंगबदल केला आहे/लिंग बदलाची प्रक्रिया चालू आहे/ही प्रक्रिया सुरू करणार आहे, अशा व्यक्तीला ट्रान्ससेक्शुअल म्हणतात. ट्रान्ससेक्शुअलला मराठीत प्रतिशब्द नाही म्हणून हाच शब्द मराठीत वापरावा.

- **हिजडा समाज**

हिजडा समाज हा जन्माने पुरुष व लिंगभावाने स्त्री (मेल टू फिमेल ट्रान्सजेंडर) असलेल्या व्यक्तींचा समाज आहे. हिजडा समाजात विविध घराणी असतात. प्रत्येक घराण्यात 'चेले' व चेल्यांचे 'गुरू' असतात. ज्या मेल टु फिमेल ट्रान्सजेंडर व्यक्तीला हिजडा समाजात प्रवेश घ्यायचा असेल तिला, एखाद्या हिजडा घराण्यातील गुरूकडे 'रीत' (दिक्षा) घेऊन त्या गुरुचा चेला बनावं लागतं.

विविध प्रांतांत हिजडा शब्दाला विविध नावं आहेत. महाराष्ट्रात 'हिजडा' शब्द वापरतात; दिल्लीत 'किन्नर' शब्द वापरतात व तामिळनाडूमध्ये 'आरवाणी' हा शब्द वापरतात.

हिजडा समाजातील व्यक्ती दारोदार पैसे मागून (मंगती करणं) लग्नात नाचून व गाऊन (बधाई), बारशात नवजात बालकास आशीर्वाद देऊन पैसे कमावतात. अशा प्रकारे पैसे मिळवून उदरनिर्वाह करणं, हा त्यांच्या परंपरेचा भाग आहे. काहीजण वेश्याव्यवसाय करतात. फार थोडे हिजडे नोकरी किंवा सामाजिक संस्थांमध्ये काम करतात. जोर-जबरदस्तीने लोकांकडून पैसे उकळणं (उदा. बागेमध्ये, लोकलमध्ये, रस्त्यात, दुकानात इत्यादी.), चोऱ्यामाऱ्या करणं हा त्यांच्या परंपरेचा भाग नाही. अशा वर्तनाला कोणत्याही परंपरेचा आधार नाही, मान्यता नाही.

ट्रान्सजेंडर व हिजडा समाज यातील फरक

ट्रान्सजेंडर	हिजडा
१. ट्रान्सजेंडर हा शास्त्रीय शब्द आहे.	१. हिजडा हा सांस्कृतिक शब्द आहे.
२. ट्रान्सजेंडर दोन प्रकारचे असतात. (I) मेल टु फिमेल (ट्रान्सविमेन) (II) फिमेल टु मेल (ट्रान्समेन)	२. हिजडा समाज मेल टु फिमेल (ट्रान्सविमेन) व्यक्तींचा असतो.
३. काही मेल टु फिमेल ट्रान्सजेंडर (ट्रान्सविमेन) हिजडा समाजात नाव नोंदणी करत नाहीत म्हणजे रीत घेत नाहीत. याचा अर्थ सर्व मेल टु फिमेल ट्रान्सजेंडर व्यक्ती हिजडा समाजातले नसतात.	३. हिजडा समाजातील सर्व व्यक्ती मेल टु फिमेल ट्रान्सजेंडर (ट्रान्सविमेन) असतात.
४. ट्रान्सजेंडरला संस्कृतीतून आलेली परंपरा, रीतीरिवाज नाहीत.	४. हिजडा समाजाला ऐतिहासिक, सांस्कृतीक, व्यावसायिक परंपरा, रीतीरिवाज आहेत.

****

दोन महत्त्वाचे निकाल

- **भारतीय दंडविधान संहिता (भा.दं.सं.) कलम ३७७, 'नाझ फाऊंडेशन (इंडिया) ट्रस्ट' ची जनहित याचिका.**

(Govt. of NCT of Delhi and Ors (160 DLT 277 (2009) Delhi High Court). [7]

भा.दं.सं. कलम ३७७, १८६० साली अस्तित्वात आलं. या कलमानुसार ज्या संभोगातून प्रजनन होणार नाही (उदा. लिंग–मुखमैथुन, लिंग–गुदमैथुन) अशा संभोग करणाऱ्यांना १० वर्षापर्यंत शिक्षा ठोठावली गेली आहे.

हे कलम लागू होण्यासाठी लिंगप्रवेश होणं आवश्यक आहे. (उदा. लिंग–गुदमैथुन, लिंग–मुखमैथुन). हे कलम पुरुष–स्त्री व पुरुष–पुरुष मुखमैथुन व गुदमैथुनाला लागू होतं. **हे कलम दोन स्त्रियांमधील लैंगिक संबंधांना लागू होत नाही.**

२००१ साली 'नाझ फाऊंडेशन (इंडिया) ट्रस्ट' ने (ही दिल्लीतील एक सामाजिक संस्था आहे जी समलिंगी व तृतीयपंथीयांमध्ये एचआयव्हीचा प्रसार होऊ नये यासाठी कार्य करते.) दिल्ली हायकोर्टात एक जनहित याचिका दाखल करून ३७७ हे असंविधानिक आहे असा दावा केला. कलम २१ मध्ये अंतर्भूत असलेले आरोग्य व खाजगी आयुष्य जगण्याचे अधिकार, कलम १४ व १५ मध्ये अंतर्भूत असलेलं कायद्याचं संरक्षण व समान संधीचे अधिकार, कलम १९ मध्ये अंतर्भूत असलेलं वैचारिक प्रकटीकरणाचं स्वातंत्र्य या सर्व अधिकारांचं उल्लंघन ३७७ कलम करतं.

२ जुलै २००९ ला दिल्ली हायकोर्टानी भा.दं.सं. ३७७ कलमातला

जो भाग, प्रौढांमधील संमतीने, खाजगीत केलेल्या समलिंगी संबंधांना गुन्हा ठरवतो तो भाग असंविधानिक आहे असं घोषित केलं. ३७७ कलमातील जो भाग संमती नसताना/बळजबरीने केलेल्या संबंधांना गुन्हा ठरवतो व जो भाग लहान मुलां/मुलींबरोबर लैंगिक संबंध करणं गुन्हा ठरवतो तो तसाच ठेवला. या निकालाविरुद्ध काही सनातनी विचारांच्या गटांनी सुप्रीम कोर्टात अपील केलं. ११ डिसेंबर २०१३ ला सुप्रीम कोर्टाचा निकाल लागेपर्यंत, दिल्ली हायकोर्टाचा निकाल लागू होता.

- **सुरेश कुमार कौशल यांचं अपील.**

Sureshkumar Kaushal & Others v/s Naz Foundation (India) Trust & Ors [(2014) 1 SCC 1.]

२००९ साली सुरेशकुमार कौशल, व्यवसायाने ज्योतिषी, यांनी दिल्लीच्या ३७७ च्या निर्णयाविरुद्ध सुप्रीम कोर्टात अपील केलं. हे स्वत: मूळ केसमध्ये (दिल्लीच्या केसमध्ये) सहभागी नव्हते.

याच्यानंतर १४ विविध गटांनी दिल्लीच्या कलम ३७७ च्या निर्णयाविरुद्ध अपील केलं. यातील बहुतांशी सर्व धार्मिक गट होते.

भारत सरकारने या निर्णयावर अपील केलं नाही. भारत सरकारने सुप्रीम कोर्टात सांगितलं की दिल्ली हायकोर्टाच्या निकालात काही कायदेशीर चूक नाही. फेब्रुवारी व मार्च २०१२ मध्ये सरन्यायाधीश जी.एस. सिंगवी व सरन्यायाधीश एस.जे. मुखोपाध्याय यांच्या समोर सुनावणी झाली.

११ डिसेंबर २०१३ ला सुप्रीम कोर्टानी दिल्ली हायकोर्टाचा भा.दं.सं. ३७७ चा निकाल रद्दबातल केला. हे कलम विशिष्ट लैंगिकतेच्या समूहालाच (समलिंगी, तृतीयपंथी) फक्त लागू होत नाही,

तर सर्वांनाच लागू होतं. याचा अर्थ असा, की **लैंगिक कल किंवा लिंगभाव कोणताही असणं (उदा. समलिंगी असणं, तृतीयपंथी असणं) हा गुन्हा नाही, पण ३७७ कलम, त्यांच्या लैंगिक संबंधांना गुन्हा ठरवतं.**

- **ट्रान्सजेंडर/तृतीयपंथी अधिकारांसंदर्भातील निकाल** National Legal Services Authority v/s Union of India & Others [Writ Petition (Civil) No. 400 of 2012 ('Nalsa')] [8]

१५ एप्रिल २०१४ ला सुप्रिम कोर्टाचे न्यायाधीश के.एस. राधाकृष्ण व ए. के. सिक्रि यांनी निकाल दिला की संविधानात नमूद केलेले अधिकार व स्वातंत्र्य ट्रान्सजेंडर्सनाही लागू आहेत. समाजात फक्त स्त्री वा पुरुष अशा दोनच लैंगिकतेचं अस्तित्व नसून तिसऱ्या प्रकारची लैंगिकता म्हणजे 'थर्ड जेंडर'/तृतीयपंथी या लैंगिकतेलाही कायदा मान्यता देतो. या समाजाचं अस्तित्व आपल्याला नाकारता येणार नाही.

नॅशनल लीगल सर्विसेस ॲथॉरिटीने ही याचिका, सप्टेंबर २०१२ ला सर्वोच्च न्यायालयात दाखल केली होती. ट्रान्सजेंडर/तृतीयपंथीयांना इतरांसारखे समाजहक्क मिळावेत, कायद्याचं संरक्षण त्यांनाही असलं पाहिजे, विविध कागदपत्रांवर कायदेशीर दाखल्यांवर त्यांना त्यांचं लिंग 'थर्ड जेंडर' म्हणून देता आलं पाहिजे (उदा. मतदार ओळखपत्र, पासपोर्ट, ड्रायव्हिंग लायसन्स, रेशनकार्ड इत्यादी.), त्यांना विविध शिक्षण सवलती, रूग्णालयात प्रवेश मिळवता आला पाहिजे इ. ही याचिका दाखल झाल्यावर लॉयर्स कलेक्टिव्हनं लक्ष्मीनारायण त्रिपाठी या हिजडा/ट्रान्सजेंडर ॲक्टिव्हिस्टसाठी एक 'इंटरव्हेंशन' दाखल केलं व मागणी केली, की प्रत्येक तृतीयपंथीला आपण स्त्री म्हणून ओळखलं जावं का पुरुष म्हणून ओळखलं जावं का तृतीयपंथी म्हणून ओळखलं

जावं, हे ठरवण्याचा अधिकार असला पाहिजे.

NALSA चा निकाल दोन महत्त्वाचे मुद्दे मांडतो– स्वातंत्र्य व समता. कोर्टानी सांगितलं, की कलम २१ च्या अंतर्गत प्रत्येकाला आपल्या पद्धतीने स्वत:ची जीवनपद्धती ठरवण्याचा व जगण्याचा अधिकार आहे, व हा निर्णय ज्याचा त्यानीच घ्यायचा आहे.

ट्रान्सजेंडर व्यक्ती औषधोपचार/शस्त्रक्रिया करोत वा न करोत, प्रत्येकाला ज्याच्या त्याच्या लिंगभावानुसार त्याची लिंगओळख ठरवण्याचा अधिकार आहे. पुरुष, स्त्री किंवा 'थर्ड जेंडर'/तृतीयपंथी. न्यायालयाने कलम (१९) (अ) नुसार भारतीय नागरिकांचं लैंगिकतेच्या स्वीकाराचं स्वातंत्र्यही अबाधित राखलं– इतरांना असलेल्या वेषभूषेच्या बंधनांव्यतिरिक्त कोणतीही वेशभूषेची बंधनं ट्रान्सजेंडर/तृतीयपंथी व्यक्तीला लागू करता येणार नाहीत. वेगळ्या लिंगभावाचा आधार घेऊन भेदभाव करता येणार नाही असं न्यायालयानी स्पष्ट केलं आहे. सर्वांना कायद्याचा समान आधार/संरक्षण असलं पाहिजे.

या निकालात न्यायालयाने कलम १५ व १६ मध्ये 'सेक्स' या शब्दाचा अर्थ फक्त शारीरिक लिंग असा न लावता, त्याचा विस्तारित अर्थ लावला व त्यात 'लिंगभाव'ही येतो असं सांगितलं.

व्यक्तीचा लैंगिक कल कोणताही असो, त्याच्या/तिच्या लैंगिक कलाचा आधार घेऊन कोणावरही भेदभाव करता येणार नाही असं न्यायालयानी स्पष्ट सांगितलं .

****

शब्द/विधानांचा वापर

खालील शब्द/वाक्प्रचार टाळावेत

- **पर्यायी लैंगिकता** (Alternative Sexuality)

पर्यायी याचा अर्थ अनेक पर्याय आहेत व एखादा पर्याय निवडण्याचं व्यक्तीला स्वातंत्र्य आहे. **एलजीबीटी समाजाबद्दल 'पर्यायी लैंगिकता' असा उल्लेख करू नये** कारण या समाजातील व्यक्तींनी ही लैंगिकता जाणीवपूर्वक निवडली नाही, ती निसर्गाकडून त्यांना मिळाली आहे. हा शब्दप्रयोग करू नये.

- **छक्का** (Eunuch)

ऐतिहासिक दृष्टिकोन बघता, पूर्वी वयात यायच्या अगोदर काही लहान मुलांचं खच्चीकरण (Castration- मुलांचे वृषण काढून टाकणं) केलं जायचं (अशा मुलांना इंग्रजी शब्द 'युनक' वापरला जायचा). अशा व्यक्ती राजदरबारी राण्यांच्या महालात काम करायच्या. त्यांच्यापासून लैंगिकदृष्ट्या राण्या सुरक्षित असायच्या. **'छक्का' व इंग्रजीतला 'युनक' हे शब्द हिजडा व ट्रान्सजेंडर व्यक्तींसाठी उपहासात्मकदृष्ट्या वापरले जातात. हे शब्द कधीही वापरू नयेत.**

- **हरमॅफ्रोडाइट** (Hermophrodite)

गुणसुत्र / गोनाड्स / बाह्य जननेंद्रियांमधील / आंतरिक जननेंद्रियांमधील वैविध्यामुळे ज्या व्यक्तींचं लिंग निश्चितपणे पुरुषाचं आहे का स्त्रीचं आहे हे समजणं अवघड होतं, अशा व्यक्तींना 'इंटरसेक्स' म्हणतात. पूर्वी इंग्रजीमध्ये यांना 'हरमॅफ्रोडाईट' हा शब्द वापरायचे. हा शब्द अपमानास्पद आहे. तो वापरू नये. अशा व्यक्तींसाठी मराठीत

‘इंटरसेक्स’ किंवा द्विलिंगी शब्द वापरावा.

- **होमोसेक्शुअल** (Homosexual)

मराठीत ‘समलिंगी’ हा शब्द वापरलेला चालतो. पण इंग्रजीमध्ये या शब्दासाठी समान असलेला शब्द ‘होमोसेक्शुअल’ वापरू नये. इंग्रजी व **मराठीमध्ये ‘गे’, ‘लेस्बियन’ हे शब्द वापरावेत.**

- **होमो** (Homo)

‘गे’ शब्दाऐवजी काही जण ‘होमो’ हा शब्द वापरतात. उदा. समलिंगी नात्याच्या जोडप्यांना **‘होमो कपल/होमो जोडपं’ किंवा ‘होमोसेक्स करणारे’ असे शब्द वापरतात. ‘होमो’ हा शब्द द्वेष व्यक्त करण्यासाठी किंवा चेष्टेसाठी वापरला जातो म्हणून ‘होमो’ हा शब्द कधीही वापरू नये.**

होमोसेक्स/होमोसेक्शुअल सेक्स/गे सेक्स असे शब्द न वापरता समलिंगी संबंध/समलैंगिक वर्तन/समलिंगी प्रेम असे शब्द वापरावेत.

- **समलिंगी लक्षण**

समलैंगिकता हा लैंगिकतेचा प्रकार आहे, तो कोणत्या आजाराचे लक्षण नाही की बरा करता येईल. **‘समलिंगी लक्षण’ असा शब्दप्रयोग करू नये.** उदा. ‘त्याच्यात समलिंगी असण्याचं लक्षण होतं.’ असं विधान करू नये.

- **समलिंगी बनणं/समलिंगी बनवणं**

कुणीही अनुभवाने किंवा बळजबरी करून समलिंगी बनू शकत नाही. त्यामुळे **‘समलिंगी बनणं/समलिंगी बनवणं’, अशी शब्दयोजना करू नये.**

- **समलिंगी संबंधांची सवय लागणं/व्यसन जडणं**

समलिंगी संबंध एकतर आपली लैंगिक इच्छा आहे म्हणून होतात किंवा बळजबरीतून होतात किंवा शरीरविक्रीसाठी होतात. हे काही दारू/नशेसारखं व्यसन नाही की त्याची सवय लागते किंवा व्यसन जडतं. त्यामुळे '**समलिंगी संबंधांची सवय लागणं/व्यसन जडणं**' असे शब्दप्रयोग वापरू नयेत.

- **या लाइनीत असणं**

काही वेळा समलिंगी संबंध करणाऱ्या व्यक्तीला 'या लाइनीत कधीपासून आहेस?' असं विचारलं जातं, तर काही वेळा ती व्यक्ती उत्तर देताना 'मी या लाइनीत नुकताच आलो' अशा प्रकारचं उत्तर देते. **समलिंगी असणं/किंवा समलिंगी नातं प्रस्थापित करणं हा व्यवसाय किंवा नोकरीचा भाग नाही म्हणून हा शब्दप्रयोग करणं चुकीचं आहे.**

- **एलजीबीटी समाजातील असल्याची कबुली देणं/मान्य करणं**

कबुली देणं/मान्य करणं याचा स्वर नकारात्मक– 'गुन्हा कबुल केल्या सारखा' असतो. उदा.'त्याने/तिने एलजीबीटी समाजाचा असल्याची कबुली दिली/मान्य केलं.' म्हणून **कबुली दिली/मान्य केलं असे शब्दप्रयोग करू नयेत.**

- **ती/त्या/त्यांच्या**

अनेक वेळा वर्तमानपत्रात एलजीबीटी समाजासाठी 'ती'/'त्या'/'त्यांच्या' अशा शब्दांनी संबोधलं जातं. उदा.'त्यांच्या व्यथा'. अशा शब्दप्रयोगातून हा समाज वेगळा/परका आहे, व्हिक्टिम (बळी) किंवा व्हिलन (खलनायक) आहे अशी भावना विनाकारण निर्माण होते. म्हणून असे शब्द टाळावे. हेच उदाहरण घेतलं तर वाक्य असं करता येईल 'तृतीयपंथीयांच्या व्यथा'.

- **'आऊट करणं'** (To Out)

कोणा व्यक्तीला 'आऊट' करणं म्हणजे त्या व्यक्तीची संमती नसताना ती

व्यक्ती समलिंगी/ ट्रान्सजेंडर/इंटरसेक्स आहे, हे सार्वजनिकरीत्या जाहीर करणं. काही वेळा, अफवेच्या आधारे, सार्वजनिकरीत्या असं 'आऊटिंग' केलं जातं. **अशा प्रकारे कोणाला 'आऊट' करू नये,** कारण (१) ती व्यक्ती निश्चितपणे त्याच लैंगिकतेची आहे का नाही हे माहीत नसतं व (२) काही व्यक्तींच्या घरच्यांना माहीत असतं, पण ही बाब प्रसारमाध्यमांतून जगजाहीर व्हावी, ही इच्छा नसते.

- **जीवनपद्धती** (Lifestyle)

बातम्यांमध्ये काही वेळा जीवनपद्धती हा शब्द वापरला जातो. काही वेळा त्याचा वापर योग्य असतो. काही वेळा मात्र तो चुकीच्या अर्थाने वापरला जातो. उदा. भिन्नलिंगी जीवनपद्धती व समलिंगी जीवनपद्धती या पूर्ण वेगळ्या आहेत असं दर्शवलं जातं. भिन्नलिंगी जीवनपद्धती म्हणजे भिन्नलिंगी व्यक्तीशी विवाह करणं, मूल होणं, इत्यादी मुद्दे मांडले जातात पण समलिंगी जीवनपद्धती म्हणजे एकटं राहणं, बायकी स्वभाव असणं, अनेक जोडीदार असणं, असे पैलू सुचवले जातात. त्यामुळे समलिंगी जीवनपद्धती कमी दर्जाची/अपूर्ण आहे व ती भिन्नलिंगी जीवनपद्धतीपेक्षा खूप वेगळी आहे हे सुचवणं चुकीचं आहे व गोंधळ निर्माण करणारं आहे. म्हणून हा शब्द जपून वापरावा.

- **लैंगिक आवड/निवड** (Choice/Preference)

काहीवेळा 'लैंगिक आवड/निवड' असे शब्दप्रयोग केले जातात. (उदा. 'त्याने समलिंगी जीवनपद्धतीची निवड केली' किंवा 'त्याला समलिंगी संबंधाची आवड आहे'). लैंगिक कल किंवा लिंगभाव हा आवडी/निवडीचा भाग नाही. तो निसर्गाने दिलेला पैलू आहे. त्यामुळे **आवड-निवड हे शब्द वापरू नयेत.**

- **लिंग बदलाची शस्त्रक्रिया**

लिंग बदलाची प्रक्रिया ही मोठी व गुंतागुंतीची प्रक्रिया असते. त्यात

समुपदेशन, औषधं व शस्त्रक्रियांचा समावेश असतो. ही सर्व प्रक्रिया होण्यास अनेक महिन्यांचा कालावधीही लागतो. म्हणून लिंग बदलाची शस्त्रक्रिया या शब्दप्रयोगापेक्षा लिंग बदलाची प्रक्रिया हे जास्त योग्य विधान आहे.

- **गुदमैथुनासंदर्भातील कायदे (‘सोडोमी लॉ’)**

काही देशातील कायद्यात विशिष्ट लैंगिक कृत्यं ही गुन्हा मानली जातात. पूर्वीपासून अशा प्रकारच्या कायद्याचा वापर ‘गे’ समाजातील लोकांना शिक्षा करण्यासाठी केला गेला आहे. हा कायदा भारतात भा.दं.सं. ३७७ कलमात दिसतो. **समलिंगी नाती दर्शवण्यासाठी किंवा लैंगिकतेचं वर्णन करण्यासाठी प्रसारमाध्यमांनी ‘सोडोमी’ हा शब्द कधीही वापरू नये.**

- **ट्रान्सजेंडर/तृतीयपंथी याच्यासाठी कोणते शब्दप्रयोग वापरावे ?**

पुढीलपैकी कोणतेही शब्दप्रयोग वापरण्यास हरकत नाही:
तृतीयपंथी व्यक्ती किंवा ट्रान्सजेंडर समाज किंवा तृतीयपंथी समाज.

- **व्यक्तीला कोणत्या लिंगानी संबोधित करायचं ?**

मुलाखतीत ज्या ट्रान्सजेंडर व्यक्तीचं मत घेतलं जात आहे, त्याला/तिला विचारावं, की त्याला/तिला पुल्लिंगी का स्त्रीलिंगी शब्दप्रयोग करून संबोधित करावं. उदा.१ एखादा फिमेल टु मेल ट्रान्सजेंडर म्हणेल, की त्याला तुम्ही ‘पुल्लिंगी’ शब्दप्रयोग करून संबोधित करावं. उदा. २ एखादी हिजडा समाजातील व्यक्ती स्त्रीवेशात असेल, नाव पुरुषाचं सांगेल आणि तिला स्त्रीलिंगी शब्दप्रयोग करून संबोधित करावं असं सांगेल.

- **फोटो**

या समाजाचे फोटो देताना सर्वसामान्य पोषाख केलेल्यांचे फोटो द्यावेत. भडक, लक्ष वेधून घेणारे फोटो सर्वसामान्यांमध्ये भीती व अस्वस्थता निर्माण करतात.

****

तपासायचे मुद्दे

बातमी देण्याअगोदर खालील गोष्टी तपासून घ्याव्यात.

विषय	चुकीचा संदर्भ	विश्लेषण
लहान मुलांचं लैंगिंक शोषण	गे पुरुष लहान मुलांचं लैंगिक शोषण करतात.	**कोणत्याही लैंगिकतेचा पुरुष एळाद्या लहान मुला/मुलीचं लैंगिक शोषण करू शकतो.** लैंगिक शोषण हा गुन्हा आहे. हमसफर ट्रस्ट, समपथिक ट्रस्ट सारख्या संस्था लहान मुलांच्या अधिकारांचं रक्षण करतात व अशा संस्थांकडे लहान मुलांच्या संरक्षणासाठी धोरणही तयार केलेलं आहे.
	लहानपणी लैंगिक शोषण झाल्यामुळे ती मुलं समलिंगी बनतात.	लैंगिक कल हा जन्मापासून बनलेला असतो. (पण ती व्यक्ती वयात आल्याशिवाय तिला त्याची उमज येत नाही), **लैंगिक शोषणाने एखादी व्यक्ती गे बनत नाही.**
समलैंगिकता ही परिस्थितीजन्य असते.	जर स्त्रिया उपलब्ध नसतील तर पुरुष समलिंगी बनतो व	**लैंगिक कल व लैंगिक वर्तन या दोन वेगळ्या गोष्टी आहेत.** लैंगिक कल, मग तो समलिंगी/

	पुरुषांशी संबंध करतो. उदा. वसतिगृह, लष्कर, तुरुंग, स्थलांतरित कामगार इ.	भिन्नलिंगी/उभयलिंगी असो, हा जन्मजात असतो. लैंगिक वर्तन लैंगिक कलानुसार असू शकतं किंवा परिस्थितीजन्य असू शकतं.
सर्व समलिंगी पुरुषात स्त्रियांचे बायकी गुण असतात.	सर्व समलिंगी पुरुष बायकी असतात.	जसं भिन्नलिंगी पुरुषांतही काही जणं पुरुषी असतात व काही बायकी असतात, तसंच गे पुरुषांमध्येही काही पुरुषी असतात तर काही बायकी. सर्व गे पुरुष बायकी असतात हा एक 'स्टिरिओटाइप' (चाकोरीबद्ध प्रतिमा) बनलेला आहे.
सर्व लेस्बियन्स मध्ये पुरुषी गुणवैशिष्ट्ये असतात. सर्व लेस्बियन्स पुरुषी कपडे घालतात.	लेस्बियन स्त्रिया पुरुषांसारख्या असतात.	जसं भिन्नलिंगी स्त्रियांतही काही जणी बायकी असतात व काही पुरुषी असतात. तशा लेसबियन्सही काही बायकी तर **काही पुरुषी असतात. सर्व लेसबियन्स पुरुषी असतात हा एक 'स्टिरिओटाईप' (चाकोरीबद्ध प्रतिमा) बनलेला आहे.**
समलिंगी संबंध	समलिंगी लैंगिक आकर्षण व संभोग	सर्व संस्कृतीत लैंगिक संबंध हे प्रजोत्पादनासाठी आहेत हे

	हे अनैसर्गिक आहे, निसर्ग नियमाविरुद्ध आहे.	अधोरेखित केलं गेलं आहे. पण वस्तुस्थिती पाहिली तर अनेकजण ज्याच्या त्याच्या आवडीने/इच्छेनुसार लैंगिक अनुभव घेतात. (त्या लैंगिक इच्छा, अनुभवांबद्दल उघडपणे बोलत नाहीत इतकंच.)
अधिकार	लैंगिक अल्पसंख्याक समाज स्वत:साठी विशेष अधिकार मागत आहेत.	लैंगिक अल्पसंख्याक स्वत:साठी विशेष अधिकार मागत नाहीत. जे अधिकार भारताच्या संविधानाने दिले आहेत त्याच चौकटीतले अधिकार, ते या देशाचे नागरिक म्हणून मागत आहेत.
हिजडा समाजाच्या व्यक्ती इंटरसेक्स लैंगिकतेच्या असतात.	हिजडा समाजाच्या व्यक्तींना जन्मत: दोन्ही लिंगाचे (स्त्री व पुरुष) अवयव असतात.	हिजडा हे जन्मानी पुरुष व मानसिकदृष्ट्या स्वत:ला स्त्री मानणाऱ्या (ट्रान्सजेंडर) व्यक्तींचा समाज आहे. हिजडा समाजातील व्यक्ती जन्माने पुरुष असले, तरी त्यांचा लिंगभाव स्त्रीचा असतो. इंटरसेक्स व्यक्ती क्वचितच हिजडा समाजात 'रीत' घेतात. हिजडे 'मंगती' करून (दारोदारी पैसे मागून) लग्नात नाचून, गाऊन,बारशाच्या

		वेळी नवजात बालकास आशीर्वाद देऊन ते पैसे कमावतात. अशा प्रकारे पैसे मिळवून उदरनिर्वाह करणं हा त्यांच्या परंपरेचा भाग आहे.
समलैंगिकता समाजात वाढू लागली आहे. लैंगिक वर्तनाला इंटरनेट कारणीभूत आहे.	लैंगिक अल्पसंख्याक समाज वाढू लागला आहे.	समलिंगी व इतर अल्पसंख्याक समाजाचं अस्तित्व हजारो वर्षांपासून आहे. पण समाजाच्या नकारात्मक दृष्टीमुळे या समाजांने उघडपणे आपले अधिकार मागितले नव्हते. आता ते संघटित होऊ लागले आहेत व आपल्यालाही सन्मानाने जगण्याचा अधिकार आहे, हे उघडपणे सांगू लागले आहेत. **समाजात समलिंगी समाजाची वाढ होत नाहीये. जे 'क्लोझेट'मध्ये होते (ज्यांनी आपली लैंगिकता जाहीर केली नव्हती) ते हळूहळू 'आऊट' होऊ लागले आहेत. (उघडपणे आपली लैंगिकता सांगू लागले आहेत).** कोणी आपण एलजीबीटी समाजाचा भाग

		आहोत हे सांगितलं म्हणजे हा 'फॅशन ट्रेंड' झालाय असं म्हणणं चुकीचं आहे.
गेइझम ('गेगिरी')	काही जण 'गेगिरी' करतात.	'ॲक्टिव्हिझम'साठी हा शब्द वापरू नये. दुसरी महत्त्वाची गोष्ट, एलजीबीटी समाजातील प्रत्येक व्यक्ती एलजीबीटी चळवळीतील असते, तिला एलजीबीटी बाबतीत राजकीय दृष्टिकोन असतो व इतरांना ती तो दृष्टिकोन सांगायचा प्रयत्न करते असं नाही.
काही मानसोपचार तज्ज्ञांची या विषयाबद्दलची मतं नकारात्मक असतात. अशा मतांना अवास्तव महत्त्व दिलं जातं.	काही मानसोपचारतज्ज्ञ मानतात, की समलिंगी लैंगिक कल हा मानसिक आजार आहे, अशा व्यक्तींचं समुपदेशन केलं पाहिजे.	हे मानसोपचारतज्ज्ञ एकतर अज्ञानी आहेत. नाहीतर, जाणूनबुजून त्यांची वैयक्तिक पूर्वग्रहदूषित मतं इतरांवर लादत आहेत.अमेरिकन सायकिॲट्रिक असोसिएशनचं DSM मॅन्युअल (DSM-V) व वर्ल्ड हेल्थ ऑर्गनायझेशन (WHO) चं ICD मॅन्युअल समलिंगी लैंगिक कलाला आजार मानत नाहीत. इंडियन सायकिॲट्रिक सोसायटीनेही स्पष्टपणे सांगितलं की समलैंगिकता आजार नाही.

काही डॉक्टरांची या विषयाबद्दल मतं नकारात्मक असतात. अशा मतांना अवास्तव महत्त्व दिलं जातं.	काही डॉक्टर या विषयाबद्दल अज्ञानी असल्यामुळे समलिंगी लैंगिक कल हा मानसिक आजार आहे असं सुचवतात.	भारतातल्या वैद्यकीय शिक्षणात लैंगिकता हा स्वतंत्र विषय नसतो, त्यामुळे बहुतेक डॉक्टरांना, भिन्नलिंगी लैंगिकता सोडली तर इतर लैंगिक अल्पसंख्याकांच्या लैंगिकतेचं अल्प ज्ञान असतं. म्हणून काहींना समलैंगिकता हा मानसिक आजार वाटतो.
बलात्कार	पुरुष व तृतीयपंथीयांवर बलात्कार होऊ शकत नाही.	बलात्कार व लैंगिक अत्याचार कोणत्याही व्यक्तीवर होऊ शकतो. स्त्री असो, पुरुष असो वा तृतीयपंथी असो. **काही तृतीयपंथीयांवर व समलिंगी पुरुषांवरही बलात्कार होतो.**
वेश्याव्यवसाय	अनेक गे पुरुष सार्वजनिक ठिकाणी भेटतात, जोडीदार शोधतात व जोडीदाराबरोबर लैंगिक संबंध प्रस्थापित करतात म्हणजे ते वेश्याव्यवसाय करतात.	वेश्याव्यवसाय म्हणजे संभोगाच्या बदल्यात पैसे किंवा इतर कोणत्यातरी वस्तूची देवाणघेवाण करणं. **पैसे किंवा इतर वस्तूची देवाणघेवाण न करता, प्रौढांनी जोडीदार शोधून, संमतीने लैंगिक संबंध करण्याला वेश्याव्यवसाय म्हणू नये.**

या समाजांमुळे एचआयव्हीचा प्रसार होतो.	समलिंगी, ट्रान्सजेंडर व हिजडा समाजात एचआयव्हीचं प्रमाण जास्त आहे. याला कारण त्यांचं 'अनैतिक' वर्तन आहे हे सुचवणं.	शरीरविक्री करणाऱ्या स्त्रिया, ट्रकर्स, स्थलांतरित कामगार, पुरुषांबरोबर लैंगिक संबंध ठेवणारे पुरुष व हिजडा समाज यांना 'हाय रिस्क' (एचआयव्ही होण्याची जास्त शक्यता असलेले) समूह मानले जातात. त्याचा अर्थ असा नाही की हे समुदाय एचआयव्हीच्या प्रसाराला कारणीभूत आहेत. राष्ट्रीय एड्स नियंत्रण संस्थेचे (NACO) आकडे पाहिले तर ८७.४% एचआयव्हीचा प्रसार हा असुरक्षित भिन्नलिंगी लैंगिक संबंधांतून होताना दिसतो व १.३% एचआयव्ही चा प्रसार हा समलिंगी असुरक्षित लैंगिक संबंधातून होताना दिसतो. [9]
सामाजिक, आर्थिक परिस्थिती	समलिंगी संबंध हे एकतर उच्च वर्गातील व्यक्ती करतात किंवा अशिक्षित, वंचित, गरीब, हलाखीच्या समाजातील व्यक्ती	असं मत बनायचं कारण, हे आहे की काही मान्यवर व्यक्ती आपण उघडपणे समलिंगी आहोत, असं सांगतात. तर दुसरीकडे समलिंगी आकर्षण असणं, समलिंगी लैंगिक संबंध करणं हा आजार/ विकृती आहे अशा दूषित

	करतात. सुशिक्षित मध्यमवर्गातील समाजात हे होत नाही.	दृष्टिकोनामुळे अशी लोकं अशिक्षित, वंचित समाजातील असणार, अशी विचारसरणी मध्यमवर्गात दिसते.

***

दृष्टिकोनाची तपासणी

आमचं सर्वेक्षण [10] असं दाखवतं की प्रसारमाध्यमं काही ठरावीक/साचेबद्ध चौकटीतून या विषयाकडे बघतात. या दृष्टिकोनातून लैंगिक अल्पसंख्याकांची मांडणी होते. वृत्त संपादकांसाठी खाली दिलेले दृष्टिकोन उपयोगी पडतील. आपल्याला दिलेली बातमी/लेख फक्त नकारात्मक दृष्टिकोनातून लिहिला असेल तर त्याच्या इतर बाजू शोधून त्या मांडणीचा ते फेरविचार करू शकतात.

प्रसारमाध्यमांमध्ये काम करणाऱ्या लोकांसाठी– दृष्टिकोनाची तपासणी

मानसिकता	**या मानसिकतेतून केला जाणारा युक्तिवाद**	**मानसिकता सकारात्मक आहे का नकारात्मक**
समलैंगिकता आपल्या संस्कृतीच्या विरुद्ध आहे	समलैंगिकता ही पाश्चात्त्य संस्कृतीतून आलेली आहे. ती भारतीय संस्कृतीत बसत नाही व कोणताही धर्म याला मान्यता देत नाही.	नकारात्मक (ऐतिहासिक दृष्ट्या असत्य)
समलैंगिकता अनैसर्गिक आहे.	दोन पुरुष किंवा दोन स्त्रिया एकमेकांशी कसं काय प्रेम करू शकतात ?यांच्या लैंगिक	नकारात्मक (काही प्राणी व पक्षांमध्येही

	संबंधातून प्रजनन होत नाही व ज्या लैंगिक संबंधातून प्रजनन होणार नाही, अशा नात्यांना आपण का मान्यता द्यायची?	समलैंगिकता आढळते)
समलैंगिकतेमुळे एचआयव्ही/ एड्स पसरतो.	समलिंगी पुरुषांना अनेक लैंगिक जोडीदार असतात व त्याच्यामुळे एचआयव्ही/एड्स पसरतो	नकारात्मक (भिन्नलिंगी लैंगिक संबंधातूनही एचआयव्ही पसरतो)
समलैंगिकतेमुळे समाजाचा ऱ्हास होतो.	समलैंगिकता आजारासारखी पसरू शकते व तरुण मुलं याच्या आहारी जाऊ शकतात, म्हणून हे समाजासाठी घातक आहे.	नकारात्मक
शास्त्रीय दृष्टिकोन	DSM व ICD मॅन्युअल्समधून समलैंगिकतेला आजारांच्या यादीतून वगळलं गेलं आहे. इंडियन साइकिॲट्रिक सोसायटी समलैंगिकतेला आजार मानत नाही.	सकारात्मक
अधिकारांचा दृष्टिकोन	लैंगिकता कोणतीही असो सर्वांना समान अधिकार आहेत. लैंगिक अल्पसंख्याकांनाही भारतीय संविधानात दिलेले मूलभूत अधिकार लागू होतात.	सकारात्मक

लैंगिक वैविध्यांचा स्वीकार	समलिंगी नात्यांच्या कथा, 'कमिंग आऊट' च्या कथा, लिंगभाव वेगळा असलेल्यांच्या कथा, इंटरसेक्स व्यक्तींच्या कथा	सकारात्मक
ऐतिहासिक दृष्टिकोन	समलैंगिकता प्राचीन काळापासून भारतात व इतर संस्कृतीत होती	सकारात्मक
काही हिजडे लोकांना त्रास देतात.	काही हिजडे दमदाटी करून लोकांकडून पैसे उकळतात.	वस्तुस्थिती दर्शक
लैंगिक अल्पसंख्याक व गुन्हेगारी	लैंगिक अल्पसंख्याकांवर केलेले अत्याचार/गुन्हे, लैंगिक अल्पसंख्याक व्यक्तीने केलेले अत्याचार/गुन्हे	वस्तुस्थिती दर्शक

***

नीतिमूल्ये

- **संमती**

जर एखाद्याची मुलाखत घ्यायची असेल/मत घ्यायचं असेल, त्या व्यक्तीचा फोटो द्यायचा असेल किंवा नाव द्यायचं असेल तर पत्रकारांनी त्या व्यक्तीची संमती घ्यावी. तो लेख/बातमी/फोटो इत्यादी छापून आल्यावर पत्रकारांनी शक्य असल्यास त्याची माहिती मुलाखत देणाऱ्याला कळवावी.

- **गोपनीयता** (Confidentiality)

एलजीबीटी समाजातील व्यक्तीचे फोटो/माहिती देताना प्रथम त्यांची संमती घ्यावी कारण ती व्यक्ती जर 'आऊट' नसेल व तिचं नाव, राहण्याचं ठिकाण, ती जिथे काम करते त्या कंपनीचं नाव इत्यादी जाहीर झालं तर त्याचा त्या व्यक्तीला वैयक्तिक / व्यावसायिक पातळीवर त्रास होऊ शकतो.

- **भडकपणा टाळावा**

एलजीबीटी समाजाबद्दलच्या काही विशिष्ट बातम्या असतात, उदा. जोडप्यांनी पळून जाण्याच्या बातम्या, त्यांनी केलेलं 'लग्न' (धार्मिक विधी), कोर्टातील खटले, या काही वेळा भडक रंगात उतरवल्या जातात. त्या विषयाचं गांभीर्य लक्षात घेऊन ती बातमी लिहावी. तो विषय थिल्लर बनणार नाही याची खबरदारी घ्यावी.

- **स्टिंग ऑपरेशन** (Sting Operation) [11]

'स्टिंग ऑपरेशन' हा बातमी मिळवायचा मार्ग नीतिमत्तेत बसतो का हा वादाचा मुद्दा आहे. काही वेळा असं दिसून आलं आहे की 'समाजाचा रक्षणकर्ते' या नावाखाली पत्रकार एलजीबीटी समाजावर 'स्टिंग

ऑपरेशन' करतात. एलजीबीटी समाजाच्या व्यक्तींचे फोटो, नावं जाहीर केली जातात. एलजीबीटी समाज हा प्रसिद्धीपराङ्मुख असतो, कारण अनेक जणांच्या घरी ते या समाजाचे आहेत हे माहीत नसतं. काहींची लग्न झालेली असतात. हा समाज, उघडपणे एकत्र येण्यास घाबरतो. ठरावीक ठिकाणी भेटणं, एकमेकांना सांकेतिक खुणा करून संदेश देणं हे या समाजात होताना दिसतं. अशा जागी जाऊन, माहिती काढून 'स्टिंग ऑपरेशन' करून, सनसनाटी बातम्या दिल्या जातात. अशा बातम्यांमुळे त्या एलजीबीटी समाजाच्या व्यक्तींच्या नोकऱ्या जाऊ शकतात, त्यांना घराबाहेर काढलं जाऊ शकतं, समाजाकडून त्यांची हेटाळणी होऊ शकते. अशानी नैराश्य येतं व अनेक जणांच्या मनात आत्महत्येचा विचार येतो, आयुष्य उद्‌ध्वस्त होतं. एचआयव्ही नियंत्रणाचे प्रकल्प जर या इलाख्यात चालू असतील तर या 'स्टिंग ऑपरेशन'चा या प्रकल्पांवरही विपरीत परिणाम होतो.

- **एलजीबीटी व गुन्हे**

गुन्ह्याची बातमी देताना पत्रकारांनी विचार करावा की हा गुन्हा एलजीबीटी समाजातील कोणी केला असला तर त्याचं गांभीर्य वाढतं का? का तो गुन्हा कोणत्याही लैंगिकतेच्या व्यक्तीने केला असला तरी त्याचं गांभीर्य तेच राहतं? शक्य असेल तर **'गे खून'/ 'गे गँग' अशी शीर्षकं टाळावीत.** अशा शीर्षकांमुळे लोकांना चुकीचा संदेश मिळतो की त्या गुन्हेगाराचा किंवा त्या गुन्ह्याचा लैंगिकतेशी संबंध आहे.

एलजीबीटी विषयाबद्दल योग्य माहिती मिळवण्यासाठी एलजीबीटी संस्थेतील योग्य व्यक्तीला भेटणं महत्त्वाचं आहे. या मार्गदर्शिकेत अशा काही संस्थांची नावं दिलेली आहेत.

***

(अ) संदर्भ

[1] Definitions. http://www.glaad.org/reference
[2] Gender Dysphoria.
http://www.dsm5.org/documents/gender%20dysphoria%20fact%20sheet.pdf
[3] Intersex Definition. http://en.wikipedia.org/wiki/Intersex
[4] LGBT Rainbow Flag.
en.wikipedia.org/wiki/Rainbow_flag_(LGBT_movement)
[5] DSM.
en.wikipedia.org/.../Diagnostic_and_Statistical_Manual_of_Mental_Disorder
[6] Transgender Definitions. The Hijra Manual for Health Care Professionals -Shakti Project, The Humsafar Trust
[7] 377 case Excerpt courtesy : The Lawyers' Collective
[8]Third Gender case.
http://www.lawyerscollective.org/updates/supreme-court-recognises-the-right-to-determine-and-express-ones-gender-grants-legal-status-to-third-gender.html
[9] NACO Data.
http://www.naco.gov.in/upload/REPORTS/NACO%20Annual%20Report%202010-11.pdf
[10]Research. Sanchar Media Study, The Humsafar Trust.
[11] Sting Operations.
http://www.thehindu.com/opinion/Readers-Editor/the-dilemmas-of-sting-journalism/article5463068.ece

(ब) वेबसाइटस्

www.humsafar.org
www.samapathiktrust.wordpress.com
www.projectbolo.org
www.gaysifamily.org
www.orinam.net
www.Queer-ink.com
www.glaad.org
www.infosem.org

(क) संस्था

Andhra Pradesh

Member Organisation	City	Email	Telephone No.
Mythri Yuvajana Sangam	Madanapalli	jayanna_rrs@yahoo.co.in rrsmpl@gmail.com	099667-99110 094407-99095 098858-70972
Suraksha Society	Hyderabad	surakshasociety@yahoo.com kris_naidu@rediffmail.com	040-27614015 09346764898
Saathi	Vijayawada	yatin01in@yahoo.com	9848110004
Samaikya Society	Secunderabad	ssamaikyaasociety@ yahoo.com	9848180850, 9866717734
Subhodaya Society	Secunderabad	subhodayasociety@ yahoo.com	9963634200
Surakshaa Saujam	Kurnool	surakshaasaujam.kurnool@ gmail.com	9703030470
Subhodhyam welfare	Nellor	Subhodayam.nellore@ gmail.com	9848767509
Pavitra Maitri Sangam	Kadapa	PavitraMaitriSangam.kadapa @gmail.com	8563274499
Sneham cbo	Anantpur	snehamcboatp@gmail.com	8554238557
Mordern Awarness Society	Warangal	mas.warangal@gmail.com	9247025290
Vijayareke Welfare Association	Vijayanagaram	vrwa2008@gmail.com	8922251567
CBO Sneha Godavari Society	Godavari	snehagodavari@gmail.com	9959775184

Assam

Member Organisation	City	Email	Telephone No.
Northern Black Rose Society	Siliguri	northernblackrose2010@gma il.com aalokol@yahoo.co.in	9477439507 9126207148
Bhorakha	Guwahati	jahirali47@yahoo.com	9854474688

Bihar

Member Organisation	City	Email	Telephone No.
Sammaan	Mujjafarpur	sammaanbihar@yahoo.com	9801434831
Progressive Actual work for all Needy (PAWAN)	Rohtas	pehchan.pawan@gmail.com	9631149283
Sangharsh Foundation	Jehanabad	pehchan.sangharsh@gmail.com	9934632446
Bihari Sakha	Aurangabad	biharisakha@gmail.com	8409905070
Dostanasafar Foundation	Bhobuo	dostanasafar@gmail.com	9386449169

Delhi

Member Organisation	City	Email	Telephone No.
Sangini India	Delhi	sangini97@hotmail.com /	9810671603
Naz Foundation	Delhi	gopalan.anjali@gmail.com, naz@nazindia.org, anjaligopalan@rediffmail.com	9910308374

Delhi

Member Organisation	City	Email	Telephone No.
Adhikaar	Delhi	msmtaskforce@gmail.com	093111-70181
Kinnar Bharti	Delhi	kinnarbharti@gmail.com / pahal_foundation@yahoo.com	099901-37125/ 099100-26990
India HIV/AIDS Alliance	Delhi	smehta@allianceindia.org	098188-09050/ 011-41633081
Mitr Trust (MSM CBO)	Delhi	mitr.cbo@gmail.com / roopeshchettri@gmail.com	011-65107911/ 099106-16910
Sakhi Foundation	Delhi	pehchan.sakhifoundation @gmail.com	9311424244
SMART	Delhi	psmartdelhi@gmail.com psmartdelhi@yahoo.com	9910424712
Parivartan	New Delhi	parivartandelhi@gmail.com	9999695854
Buniyad Foundation	Delhi	pehchan.buniyad1@gmail.com	8800137086

Goa

Member Organisation	City	Email	Telephone No.
The Humsaath Trust Goa	Vasco	humsaathgoa@gmail.com deephumsaath@rediffmail.com	0832-2500144 098239-50669
Rishta	Calangute	rishta_vcare@yahoo.co.in / rishta_vcare@hotmail.com	0832-2275843 98221-75248
DARPAN GOA	Vasco	darpangoa@yahoo.in	0832-2511625 2514902 098235-78469
Zindagi Goa	Vasco	goazindagi@gmail.com	9823754869

Gujarat

Member Organisation	City	Email	Telephone No.
Lakshya Trust	Surat	lakshyatrustsurat@yahoo.com	026-2421539 026-6560163
Garima	Surat	lakshyatrustsurat@yahoo.com salimagvan@yahoo.com garimafoundation@yahoo.com	098981-28260
Dhyeya Foundation	Baroda	lakshya_121@rediffmail.com	0265-2461340 0265-6555561
Vikalp Parma	Vadodara	vikalpwomensgroups @gmail.com vikalpgroup@gmail.com	9687325211 0265-2352589
Shakya Foundation	Gandhinagar	shakyafoundation@gmail.com	9904150010
Swavlambi Chawal Mandal	Ahmedabad	swavlambi.cbo@gmail.com	079-22163438
Foram Foundation	Baroda	foramfoundation@yahoo.com	9904528867
Saath Sangathan	Choteudapur	saathsangathan@yahoo.in	9979148688

Haryana

Member Organisation	City	Email	Telephone No.
Pahal Foundation	Faridabad	pahal_foundation@yahoo.com yashwinder_80@yahoo.com	0129-4132076 098180-95307

Karnataka

Member Organisation	City	Email	Telephone No.
Sangama	Bangalore	sangama@sangama.org advocacysangama@gmail.com	080-23438840 080-23438843
Swabhava Trust	Bangalore	swabhava_trust@hotmail.com, vinu228@yahoo.com	080-22230959 98441-81294
Karnataka Sexual Minorities Forum	Bangalore	ksmforum@gmail.com	95351-44614 99163-86534
Aneka	Bangalore	shubha.chacko@gmail.com / shubhachacko@yahoo.co.uk	092434-46105 096322-23460
Samara	Bangalore	samaraban@gmail.com	080-22113795
Sadhane	Bangalore	sadhanekarnataka@gmail.com	080-7272752 099861-36893
LesBit	Bangalore	lesbit.lbwp@gmail.com	099450-90301 099016-82151
Payana	Bangalore	payana2009@gmail.com/ payanalist@gmail.com	09611144901 09972736749
Saamarthya	Hubli	samarthya.org.dharwad@gmail.com mushtaq7869@gmail.com	9845474763
Srusti Sankula arogya mathu Samajaseva Samsthe	Gadag	srustisankula@gmail.com	9740564973
Sneha Sinchana	Mysore	snehasinchana.mys@gmail.com	9008219373

Madhya Pradesh

Member Organisation	City	Email	Telephone No.
Mitra Shringar Samiti Bhopal	Bhopal	shringarmsm@gmail.com	98272-90265
Chhatisgarh Mitwa	Raipur	cgmss11@gmail.com yashmin.kinnar786@orkut.com	09009448443 7869895010
Badlaav Samiti	Indore	badlaav.samiti@gmail.com, abhishek.badlaav2011@gmail.com	9977792945
Mitra Talash Seva Kalyan Samiti	Raisen	mitratalashsamiti@gmail.com	7482222270

Maharashtra

Member Organisation	City	Email	Telephone No.
Dai Welfare Society	Mumbai	daiwelfaresociety@rediffmail.com ranu429@yahoo.com	022-25482129 98921-27429
Astitva Trust	Mumbai	astitvasm@gmail.com laxmirakasha@yahoo.co.in	98921-82184 97691-26663
Humsafar Trust	Mumbai	vivek.hst@gmail.com	98211-52980
Sarathi Trust	Nagpur	sarathitrust_2005@yahoo.co.in anand.chandrani@gmail.com	0712-2560376 93256-32795

Sakhi Char Chawghi Trust	Mumbai	sgaurisawant@gmail.com	022-28801465 98332-43117
Samapathik Trust	Pune	samapathik@hotmail.com khirebindu@hotmail.com	020-64179112 9763640480 9730360168
Mooknayak Sanstha	Mumbai	mooknayak_sangli@yahoo.co.in	0233-2531062 99609-32902
Kinnar Kastoori	Mumbai	kinnar.kastoori@gmail.com	098195-03389
Aarambh	Thane	patil.hstmumbai@gmail.com	098674-88042
Sanjeevani	Mumbai	sanjeevani.mumbai@gmail.com	032-449475 09172091416
Kinnar Asmita	Mumbai	kinnar.asmita@gmail.com nitinkene@gmail.com	9167947771
Gaurav Trust	Mumbai	hstgaurav@gmail.com kumarshetty3110@gmail.com	098203-37468
Ekta Foundation	Mumbai	ektafoundation@rediffmail.com abibharati@rediffmail.com	022-25966161 098676-46323
Humsaaya Welfare Samtha	Mumbai	humsaaya.surksha@gmail.com	022-65239780 26785455
Sexual health welfare AIDS Sanstha	Thane	shwas_org@yahoo.in	022-65238084 093245-27161
Triveni Samaj Vikas Kendra	Mumbai	triveni@yahoo.com triveni_tgaastha@yahoo.com	022-28885597 098921-59779
Darpan Foundation	Mumbai	darpanfoundation666@gmail.com amma.sharmila@yahoo.com	23080201 093246-01581
Maitry HIV/AIDS Sanghatan	Kolhapur	mr.ajitmane@rediffmail.com	099210-63504 099214-55606
Jankalyan Gramin	Latur	hanand01@yahoo.com sahyog_mukta@yahoo.com	097632-43451 099700-30215
Aarju Foundation	Mumbai	aarjufoundation@yahoo.com kishorpanchi@yahoo.com	09820173011 09769611966
Ashirwad Sanstha	Pune	panna.aashrivad@gmail.com mahadevtouti@ymail.com	09890102862 09881066906
Humsafar Trust	Mumbai	smurgi@gmail.com	8879230656
Samaanta Foundation	Mumbai	samaanta.foundation @gmail.com	9820514314 9930181870
Hamrahi Trust	Navi Mumbai	hamrahitrust@gmail.com	9322897840
Rahi Foundation	Dhule	rahifoundation01@gmail.com	9673891006
Sambodhan Trust	Chandrapur	sambodhan@gmail.com	8605137945
Bharari Welfare Society	Nanded	bhararisociety@yahoo.in	9766057327
Sayam Trust	Aurangabad	kharat_ambadas@ymail.com	8956322077
Manmilan Bahudeshya Samajik Sanstha	Nasik	cbo.manmilan@gmail.com	9960621989
Dostana Sangh	Solapur	dostana696@gmail.com	0217-2651299

Samarpan Trust	Amravati	samarpantrust4lgbti@gmail.com	9004720382
Mitra Talash Seva Kalyan Samiti	Raisen	mitratalashsamiti@gmail.com	7482222270
Janjagruti Trust	Sindhudurga	janjagruthi@gmail.com	7588921627
Prarambh Foundation society	Mumbai	prarambhf@gmail.com	9930019749
Jagruti Trust	Jalgoan	——	9673362368
Suraksha Trust	Ratnagiri	hamrahitrust@gmail.com	9004651438
Jugnu Trust	Thane	jugunutrustthane@gmail.com	9175793677
Saheli Trust	Thane	sahelitrust2001@gmail.com	9769208732
Aashiyana Foundation	Thane	aashiyanafoundation.thane@ gmail.com	9004315805
Praarambh Trust	Nagpur	praarambhtrust@gmail.com	9970858996
The light of Asia	Parbhani	mandeashok@rediffmail.com	9822433095

Manipur

Member Organisation	City	Email	Telephone No.
AASHA	Imphal	aashaimphal@gmail.com, sam_sam6396@yahoo.com	98566-86085 98629-66857
Maruploi Foundation	Manipur	maruploi_Foundation@yahoo.co.in	9856119092

Orissa

Member Organisation	City	Email	Telephone No.
Santi Seva	Orissa	santiseva@yahoo.com, amitava_kolkata@yahoo.co.in	94387-87724 99031-43305
Sakha	Bhubaneswar	sakha.orissa@gmail.com/ subhammishra123@gmail.com	094386-32408 094383-42493
Sakhi	Bramha Pur	meerasakha123@gmail.com sakhiganjam.sakhaodisha@ gmail.com	9938971823 9438632408
Odisha TG / Hijra Welfare Trust	Bhubaneswar	odishatghijrawelfare@ gmail.com	9853769590
Ekta	Koraput	jagruti.pehchan@gmail.com	-
Universal Service Organisation	Rayagada	usorayagada@gmail.com	9437033349
Bhawanis	Kalahandi	bh231951@gmail.com	9938396343, 8908069693
MITO	Mayurbhanj	meetombj@gmail.com	9438461026
Laxmi narayan MSM CBO	Balangir	lakshminarayancbo@rediffmail.com	6652234574

Pondicherry

Member Organisation	City	Email	Telephone No.
SCOHD Society	Pondichery	sahodaran_pondy@sify.com sahodaranpondi@gmail.com	0413-2222469 2221696 0413-4210271

Punjab

Member Organisation	City	Email	Telephone No.
Himayat Foundation	Ludiana	pehchan.himayat@gmail.com	9417056748
Shaan Jalandhar	jalandhar	shaan.pehchan@gmail.com	9876555095
Welcome Foundation	Nawashar	welcomepehchan@gmail.com	9876731048
Kashish Foundation	Patiala	pehchan.kashish@gmail.com	9876868406
Navjeevan Foundation	Gurudaspur	pehchan.navjeevan786@gmail.com	9646297640
Mansa Foundation	Firozpur	pehchan.mansa@gmail.com	9569507797

Rajasthan

Member Organisation	City	Email	Telephone No.
Nai Bhor Sanstha	Jaipur	naibhor@indiatimes.com, nahid_mohd2000@yahoo.co.in	98929291377

Tami Nadu

Member Organisation	City	Email	Telephone No.
Social Welfare For Men	Chennai	sekar_swam@rediffmail.com swamchennai@gmail.com	098404-37656
Sahodaran Trust	Chennai	sahodaranchennai@gmail.com smenonc@gmail.com	044-65277810 04423740486 94449-66000
Snegyitham	Tiruchiraalli	snegyitham@yahoo.com snegyitham@gmail.com	099445-48999 99947-74734
Lotus Intergrated AIDS Awareness Sangam	Kumbakonam	lotus_sangam@yahoo.co.in muthukumar.news@gmail.com	098943-86934
Passam Social Welfare Organization	Cuddular	scohdsociety@gmail.com	9894455200

SIAAP	Chennai	admin.siaap@gmail.com, indu@siaapindia.org, indumathi.ravishankar@gmail.com	044-24522285 2452330
Kith & Kins Social Welfare Organisation	Nagapattinam	kithandkinscbo@yahoo.co.in paul_jeeva@rediffmail.com	099655-48871 099655-48872
Kunthavai Nachiyar AIDS Thaduppu Sangam	Thanjavur	kunthavaisangamindia@gmail.com	099948-87739 04362-294635
Minnal AIDS Thadupu Sangam	Kadaloor	minnalsangamindia@gmail.com	097882-58809 099947-13320
Neithel AIDS Control Sangam	Tuticonn	neithelsangam@gmail.com	099942-26649 099446-73120
Arthamadhees	Tirichankodi	arthanarisangamindia@gmail.com	090256-74317 099425-12959
Sumangali AIDS Vizhippunarvv Sangam	Rasipuram	sumangalisangamindia@gmail.com thiruppathi1@gmail.com	099949-46984 99425-12237
Krishnagiri AIDS Vizhippunarvn Sangam	Krishnagiri	krishnagirisangamindia@gmail.com	098946-64925 093607-92079
Saravana poigai AIDS Thadapv Sangam	Paloni	saravanapoigaisangamindia @gmail.com	099654-45747 092453-82727
Vadamalar AIDS Thaduppu Sangam	Salem	vadamalarsangamindia@gmail.com	094421-43256 094428-47794
Challenge AIDS Thaduppu	-	savaalkuttuamaippu@gmail.com palanivel_bahu@yahoo.co.in	099942-26649
Kumari AIDS Thaduppa	Kanya Kumari	katscbo@gmail.com britto_ashraf@yahoo.co.uk kats_cbo@yahoo.co.in	097869-19193 097877-67709 097877-67712
Sahodari Foundation	Chennai	aurokaki@gmail.com reachkalki@gmail.com	098847-00409
Transgender Rights Association	Chennai	trajeeva@gmail.com jeevashabi@yahoo.com	098845-87007
CARE Community Association for Relief and Empowerment	Dindigul	thenicare@yahoo.co.in info.zenith@y.mail	9842346723, 0451-2422021
Udayam Social Welfare Organisation	Pudukottai	udayam.chos@yahoo.co.in	9786602949, 043622-261790
Health Organisation for males to empowerment	Thiruvanamalai	shivaa.tn@gmail.com home.tvmalai@gmail.com	09790990622
Nirangal	Chennai	nirangal.india@gmail.com	9840699776
Peacock Foundation Social Welfare Organisation	Chennai	peacockjs12@gmail.com	9840699776 9994848729
Positive Aravani	Vellore	positivetg@yahoo.com	4162915265
Thozhi	Chennai	thozhiindia@gmail.com	9941262992
Vanavil Foundation	Chennai	vanaviltg@gmail.com	9789023157

Uttar Pradesh

Member Organisation	City	Email	Telephone No.
Maan	Lucknow	arif@i_nfi.co.in,info@infi.co.in, info@i-nfi.co.in	522-2205269 9415206969
Bharosa Trust	Lucknow	imraan@bharosatrust.co.in board@bharosatrust.co.in	0522-2208689 098397-24719
Ibteda-e-anees	Lucknow	commitment@ibteda-e-anees.org help@ibteda-e-anees.org	0522-2209027 094151-16969
Hamdam Foundation	Hardoi	hamdamfoundation@gmail.com fahim.rahul@gmail.com	9935298944
Naya savera Trust	Firozabad	pehchan.nayasavera@gmail.com	9368751933
Ekta Seva Sanstha	Kushinagar	ektasevasansthan1404@gmail.com	9918092113
Ujala Samaj Sevi Sanstha	Lalitpur	pehchan.ujala@gmail.com	05176-276344
Rhythm Foundation	Barabanki	pehchan.rhythm@gmail.com	9793330597
Jagriti Foundation	Mathura	jagritipehchan@gmail.com	9458478777
Basera Samajik Sansthan	Noida	basera.pehchan@gmail.com	9810724880
Asha Trust	Varanasi	pehchanashatrust@gmail.com	9936891440
Rose Foundation	Farukkhabad	pehchan.rose@gmail.com	9027631784
Sankalp Trust	Kanpur	pehchan.sankalptrust@gmail.com	8808537979
Hum Khayal Trust	Jaunpor	pehchan.humkhayaltrust@gmail.com	05452-689797
Saathi Seva Sansthan	Meerut	pehchan.sathi@gmail.com	8954584077

West Bengal

Member Organisation	City	Email	Telephone No.
AMITIE Trust	Belurmath	amitie.trust@yahoo.com	7278571173
Dum Dum Swikriti Society	Kolkata	swikriti_03@yahoo.co.in, swikriti2003@hotmail.com	94330-09190 98317-43608 94333-22535
SAATHI	Kolkata	saathii@yahoo.com, pawan30@yahoo.com	0332-4844835 098312-88023.
Kolkata Rishta	Kolkata	kolkatarista@yahoo.co.in rosesangiri@yahoo.co.in	93392-19696 93398-21138
People Like Us (Plus)	Kolkata	admin@pluskolkata.org plus@india.com agniva@pluskolkata.org pluskolkata@gmail.com	033-24029305 098305-10527
Burdwan Swapnil	Burdwan	swapnilburdwan@gmail.com	9332234865 7699626824
Astitva Dakshin	Joynagar	astitvadakshin@yahoo.co.in megherdeb@yahoo.co.in	098361-85589 098308-37440
Koshish	Kolkata	koshishsanjay@rediffmail.com koshishsanjay@yahoo.co.in jas_san2000@yahoo.co.in	098300-23153 098317-71764

Madhya Banglar Sangram	Murshidabad	sangram_06@hotmail.com swadhin_cheta@yahoo.co.in	096146-02325 099326-51575
Prantik	Bowgaon	ajnil123@rediffmail.com prantikbon@gmail.com	090026-66285 093329-95622
Cheshta	Kolkata	cheshtaup@rediffmail.com	9831771764
Jalpaiguri Uttarapan	Jalpaiguri	jalpaiguriuttarapan@rediffmail.com, debjit_bagchi@yahoo.com	9832562550 9609901747
Ekta	Dakhghar	ekta24pg@yahoo.com	9038967587
Nabadiganta Society	Dakshin Dinajpur	Nabadiganta2012@gmail.com	9804973734
Moitri Sanjog	Cooch Beha	moitrisanjog2011@gmail.com	9126898749
Birbhum Samparko	Birhum	samparko.birbhum@gmail.com	9332234865
Manjlish	Kolkata	manjlishsociety@gmail.com	8296070026
Bandhan	Kolkata	ranjitbandhan69@rediffmail.com ranjita666@gmail.com bandhan_kolkata@gmail.com	098300-27185 099033-92103
Prothama	Kolkata	prothoma.kolkata@gmail.com	9830859329
Asansol Prayaas	Asansol	giri.saroj2010@rediffmail.com prayaas_wb@yahoo.in	9434581381 9749253294

NOTE: This list is effective on 1st January 2015. Any change in details post this date needs to be verified on infosem2009@gmail.com

(ड) मराठी पुस्तकं

	लेखक	प्रकाशक	साल	भाषा
इंद्रधनु– समलैंगिकतेचे विविध रंग	**बिंदुमाधव खिरे**	**समपथिक ट्रस्ट (पुणे)**	2008	मराठी आवृत्ती व हिंदी आवृत्ती
अंतरंग– समलिंगी मुला/मुलींच्या आत्मकथा	**बिंदुमाधव खिरे**	**समपथिक ट्रस्ट (पुणे)**	2013	मराठी आवृत्ती
मनाचिये गुंती– समलिंगी मुला/मुलींच्या पालकांच्या आत्मकथा	**बिंदुमाधव खिरे**	**समपथिक ट्रस्ट (पुणे)**	2013	मराठी आवृत्ती
सप्तरंग– तृतीयपंथी व ट्रान्सजेंडर मुला/मुलींच्या आत्मकथा	**बिंदुमाधव खिरे**	**समपथिक ट्रस्ट (पुणे)**	2013	मराठी आवृत्ती
पार्टनर	**बिंदुमाधव खिरे**	**समपथिक ट्रस्ट (पुणे)**	2004	मराठी आवृत्ती व हिंदी आवृत्ती
मानवी लैंगिकता– एक प्राथमिक ओळख	**बिंदुमाधव खिरे**	**समपथिक ट्रस्ट (पुणे)**	2011	मराठी आवृत्ती
इंटरसेक्स– जननेंद्रियातील वैविध्य एक प्राथमिक ओळख	**बिंदुमाधव खिरे**	**समपथिक ट्रस्ट (पुणे)**	2015	मराठी आवृत्ती

(इ) अधिक माहिती : पुस्तकं, मासिकं, चित्रपटांची यादी.

BOOKS/MAGAZINES AND DVDS AVAILABLE ON GENDER SEXUALITIY AND SEXUAL MINORITIES (AVAILABLE AT QUEERINK)

Sr. No.	Title	Author/Editor	Publisher	Year Published
1	A Chughtai Collection	Ismat Chughtai	Women Unlimited	2010
2	About Me: Apni Khabar	P.B. Sharma 'Ugra'/Translated by Ruth	Penguin India	2007
3	Autobiography of a Sex Worker	Nalini Jameela	Westland	2008
4	Because I have a Voice: Queer Politics in India	A. Narrain & G. Bhan	Yoda Press	2007
5	Bhupen Khakhar	G. Devy, N. Mehta & B. Srinivasan	Katha	2001
6	Blue: The Tranquebar Book of Erotic Stories from Sri Lanka	Hussein Ameena	Tranquebar	2011
7	Bombay Dost 2009	Ashok Row Kavi	Humsafar Trust	2009
8	Bombay Dost 2011	Ashok Row Kavi	Humsafar Trust	2011
9	Bombay Dost 2013	Ashok Row Kavi	Humsafar Trust	2013
10	Cinnamon Gardens	Shyam Selvadurai	Penguin India	1998
11	Close, Too Close: The Tranquebar Book of Queer Erotica	Meenu and Shruti	Tranquebar	2012
12	Cobalt Blue	Author Sachin Kundalkar/ Translated by Jerry Pinto	Penguin Books India	2013
13	Electric Feather	Ruchir Joshi - Ed	Tranquebar	2009
14	Erotic Literature of Ancient India	Sandhya Mulchandani	Roli Books	2007
15	Eunuch Park	Palash K. Mehrotra	Penguin India	2010
16	Gandhi's Tiger and Sita's Smile	Ruth Vanita	Yoda Press	2008
17	Gay Bombay	Parmesh Shahni	SAGE	2000
18	Gender, Sex and the City	Ruth Vanita	Orient Black Swan	2012
19	Hostel Room 131	R. Raj Rao	Penguin India	2010
20	Indradhanu – Hindi	Bindumadhav Khire	Self-published	2009
21	Indradhanu - Marathi	Bindumadhav Khire	Self-published	2008
22	Jamali- Kamali: A Tale of Passion in Mughal India	Karen Chase	Mapin Lit	2011
23	Jaya	Devdutt Pattanaik	Penguin India	2010
24	Kari	Amruta Patil	HarperCollins India	2008
25	Law, Like, Love: Queer Perspectives on Law	Arvind Narrain & Alok Gupta (Ed.)	Yoda Press	2011
26	Love's Rite: Same-Sex Marriage in India and the West	Ruth Vanita	Penguin India	2005
27	Made in India: Decolonizing Queer Sexualities, Trans/national Projects	Suparna Bhaskaran	Palgrave Macmillan/St Martins Press	2004
28	Manavi Laingikata ek Prathamik Olakh	Bindumadhav Khire	Sampathik Trust	2011
29	My Brother…Nikhil	Onir	Yoda Press	2011
30	My Magical Palace	Kunal Mukherjee	Harper Collins	2012
31	My Own County	Abraham Veghese	Vintage	1995
32	New Life: Selected Stories	Viyai D. Detha	Penguin India	2008
33	Our Bodies Our Selves	Boston Womens Health Collective	Women Unlimited	2005
34	Our Lives Our Words	A. Revathi	Yoda Press	2011
35	Out! Stories from New Queer India	Minal Hajratwala	Queer Ink	2012
36	Partner - Hindi	Bindumadhav Khire	Self-pub.	2010
37	Partner - Marathi	Bindumadhav Khire	Self-published	2008
38	Past Continuous	Neel Mukherjee	Picador India	2008

Sr. No.	Title	Author/Editor	Publisher	Year Published
39	Perfectly Untraditional	Sweta Srivastava Vikram	Niyogi Books	2011
40	Pink Sheep	Mahesh Natarajan	Gyaana	2010
41	Quarantine	Rahul Mehta	Random India	2010
42	Same-Sex Love in India : A Literary History	Ruth Vanita & Saleem Kidwai -Ed	Penguin India	2000
43	Sex and Power: Defining History, Shaping Societies	Rita Banerji	Penguin India	2008
44	Six Meters Of Pavement	Farzana Doctor	Rupa	2011
45	Slither: Carnal Prose	Urmilla Deshpande	Tranquebar	2011
46	Stealing Nasreen	Farzana Doctor	Rupa	2007
47	Sycorax: New Fables and Poems	Suniti Namjoshi	Penguin India	2005
48	The Dead Camel & other Stories	Parvati Sharma	Zubaan	2010
49	The Man Who Would be Queen	Hoshang Merchant (Ed.)	Penguin	2011
50	The Phobic and the Erotic	Bose & Bhattacharyya	Seagull Books	2007
51	The Pregnant King	Devdutt Pattanaik	Penguin India	2008
52	The Truth About Me	A. Revathi	Penguin India	2010
53	Translating Desire	Brinda Bose (Ed.)	Katha	2002
54	Travails of Entrapment	Himadri Roy	Leadstart Publishing	2012
55	Whistling in the Dark	R. R. Rao & D. Sarma (Ed)	SAGE	2007
56	Wish You Were Here: Memories of a Gay Life	Sunil Gupta	Yoda Press	2005
57	With Respect to Sex: Negotiating Hijra Identity in South India	Gayatri Reddy	Yoda Press	2006
58	Yaraana 2010	Hoshang Merchant (Ed.)	Penguin India	1999
59	You Are Not Alone	Arun Mirchandani	Leadstart Corp	2010

MAGAZINES

Sr. No.	Title	Author/Editor	Pub. Date	Publisher
1	Agenda	Hutokshi Doctor, John Samuel (Editors)	2007	CCDS
2	Bombay Dost	Ashok Rao Kavi/Vikram Phukan	2009	HST
3	Gaysizine	Anuja Parikh / Sakshi Juneja	2011	Gaysi Family
4	Queer Chronicle	Keith Athaide – Dsilva	2009	Queer Chronicle
5	Pink Pages	Udayan Dhar	2009	Pink Pages
6	Chasing Numbers Betraying People	Not mentioned	2011	Aneka
7	Defending Human Rights	Oishik Sicar, Debolina Dutta & Sneha Gole	2007	CCDS
8	Exploring Queer Identity	Amey Kolhe/Imran Ali Khan	2010	CCDS
9	Forbes	Digital 18 Media Ltd	2011	Digital 18 Media Ltd
10	FUN 2011	Prince Gohil	2011	Prince Gohil
11	Human Rights Violations In The Transgender Community	PUCL, Karnataka	2005	
12	Policing Morality in Channapatna	PUCL, Karnataka		PUCL, Karnataka
13	Positive Spaces	Monidipa Mondal (Ed)		Open Space
14	Sahodaran Calendar 2011	Sunil C. Menon	2011	Sahodaran
15	Sahodaran Calendar 2012	Sunil C. Menon	2012	Sahodaran

16	Sanghamitra	Nithin Manayath	2008	Good As You
17	Saathidaar (Marathi)	Bindumadhav Khire	2003	Samapathik Trust, Pune
18	Saathidaar (Marathi)	Bindumadhav Khire	2004	Samapathik Trust, Pune
19	Swikriti 2nd Bookfair Edition	R. Chakrabarty & N. Nag (Ed)	2005	Dumdum Swikriti Soc.
20	Swikriti 3rd Bookfair Edition	R. Chakrabarty (Ed)	2006	Dumdum Swikriti Soc.
21	Swikriti 5th Bookfair Edition	Suryadipto Nag (Ed)	2008	Dumdum Swikriti Soc.
22	Swikriti 6th Bookfair Edition	Suryadipto Nag (Ed)	2009	Dumdum Swikriti Soc.
23	Swikriti 7th Bookfair Edition	S. Nag & R. Ghosh	2010	Dumdum Swikriti Soc.
24	Time Out Bengaluru (Feb 17 - March 1, 2012)	Jaideep V.G	2012	Paprika Media
25	Time Out Bengaluru (Feb 19 - March 4, 2012)	Jaideep V.G	2012	Paprika Media
26	Time out Mumbai mar 16 29 2012	Vaishnavi Chandreshekhar	2012	Paprika Media
27	Trade Union Protections for Sex Workers	KSWU	2009	KSWU
28	Trikone Summer 2011	Ali (Ed)	2011	Satyajit Pande
29	Trikone Winter 2010	Ali (Ed)	2010	Satyajit Pande

DVDs

Sr. No.	Title	Director	Producer	Language
1	68 Pages	Sridhar Rangayan	The Humsafar Trust	Hindi
2	Colors Black	Mamta Murthy	Majilis	English
3	Diaries of Transformation	Anirban Ghosh	Anirban Ghosh	Bangla with English subtitles
4	Gender Trouble	Roz Mortimer	Wonderdog Productions	Hindi/English
5	Gulabi Aaina	Sridhar Rangayan	Sridhar Rangayan/ Sagar Gupta	Hindi
6	Happy Hookers	Ashish Sawmy	Box Office Productions	English
7	I Am: When Being Onself Is Not Enough	Sonali Gulati	Sonali Gulati	English and Hindi
8	Manjuben Truck Driver	Sherna Dastur	Sehjo Singh	Hindi
9	Milind Soman Made Me Gay	Harjant Gill	Tilotama	

Sr. No.	Title	Director	Productions	Language
10	Our Family	Anjali Monteiro	TISS	Tamil with English Subtitles
11	P(l)ain Truth	Ilppo Pohjola	Crystal Eye Ltd	
12	Project Bolo - 3 Short Films	Sridhar Rangayan	The Humsafar Trust	Hindi/English
13	Project Bolo - Aditya & Pramesh full	Sridhar Rangayan	The Humsafar Trust	English
14	Project Bolo - Aditya, Hoshang, Pramesh & Raj Short	Sridhar Rangayan	The Humsafar Trust	English
15	Project Bolo - Ashok & Shivnandan Full	Sridhar Rangayan	The Humsafar Trust	English
16	Project Bolo - Ashok, Bindu, Manav Short	Sridhar Rangayan	The Humsafar Trust	English
17	Project Bolo - Betu & Geeta Full	Sridhar Rangayan	The Humsafar Trust	English
18	Project Bolo - Betu, Geeta, Giti & Ruth Short	Sridhar Rangayan	The Humsafar Trust	English
19	Project Bolo - Bindumadahv & Manav Full	Sridhar Rangayan	The Humsafar Trust	English
20	Project Bolo - Dalip & Giti Full	Sridhar Rangayan	The Humsafar Trust	English
21	Project Bolo - Dalip, Saleem & Shiv Small	Sridhar Rangayan	The Humsafar Trust	English
22	Project Bolo - Gauri & Lachi Full	Sridhar Rangayan	The Humsafar Trust	English
23	Project Bolo - Gauri, Lachi, Laxmi & Nisha Short	Sridhar Rangayan	The Humsafar Trust	English
24	Project Bolo - Hoshang & Raj Full	Sridhar Rangayan	The Humsafar Trust	English
25	Project Bolo - Jehangir & Sunil Full	Sridhar Rangayan	The Humsafar Trust	English
26	Project Bolo - Jehangir & Sunil Short	Sridhar Rangayan	The Humsafar Trust	English
27	Project Bolo - Laxmi & Nisha Full	Sridhar Rangayan	The Humsafar Trust	English
29	Project Bolo - Saleem & Ruth Full	Sridhar Rangayan	The Humsafar Trust	English
30	Scribbles on Akka	Madhusree Dutta	Majilis	English
31	Sundari: An Actor Prepares	Madhusree Dutta	Majilis	English

(फ) 'कशिष' क्विअर अंतरराष्ट्रीय चित्रपट महोत्सव (KASHISH Mumbai International Queer Film Festival)

Voted as one of the Top 5 LGBT Film Festivals in the World, the annual KASHISH Mumbai International Queer Film Festival is South Asia's biggest queer film festival and the only LGBT film festival in India to be held in a mainstream theatre. The fifth edition of the film festival was held in May 2014 at Liberty Cinema and Alliance Francaise de Bombay. The film fest hands out cash prizes worth Rs.85,000 sponsored by Anupam Kher's Actor Prepares, Wadia Movietone and Wendell Rodricks.

Besides the annual five-day film festival, KASHISH organizes events through the year – **Best of KASHISH**: film screenings in India and abroad, **KASHISH Forward**: India's first travelling queer campus film festival in educational institutions across India and **KASHISH Rendezvous**: screening of films and talks on equal rights and diversity at the work place at corporate houses.

KASHISH believes that films and art are a powerful medium to bring about social change. KASHISH uses its reach and spread, as one of Mumbai's important film festivals, to rally public opinion towards equality and dignity for gay, lesbian, bisexual and transgender persons. KASHISH is committed to bringing the best of international and Indian queer cinema to Mumbai. It, also, provides a platform for Indian filmmakers who make films on queer themes, taking these films to other parts of India and across the world.

Festival Website: http://www.mumbaiqueerfest.com/ |

Facebook: http://www.facebook.com/Kashish.MIQFF | Twitter:
http://twitter.com/KashishMIQFF

YouTube: http://www.youtube.com/user/KASHISHfilmfest

DVDs

KASHISH Shorts is a compilation DVD released every year by KASHISH, with a specially curated collection of Indian and South Asian Queer Short films that have won awards, critically acclaimed or been popular at KASHISH. KASHISH has released 4 DVDs KASHISH Shorts 2010, KASHISH Shorts 2011, KASHISH Shorts 2012, KASHISH Shorts 2013.

They can be bought at http://queer-ink.com/ and
internationally at- http://astore.amazon.com/indianqueershorts-20

-End

(ग)

‘पेहचान’ सब–रेसिपियन्ट्स

Name of Sub Recipient	Member Organization	City	State	Telephone No.
India HIV/AIDS Alliance	India HIV/AIDS Alliance Andhra Pradesh, SarovarCenter, 5-9-22 Secretariat Road, Hyderabad 500 063.	Hyderabad	Andhra Pradesh	040-6678-1161; 6668-6261
The Humsafar Trust	The Humsafar Trust, 3rd Floor, Manthan Plaza, Nehru Road, Vakola, Mumbai -400055	Mumbai	Maharashtra	022 2667 3800
		Goa	Goa	----
	63, Mansingpura Tonk Road, Jaipur	Jaipur	Rajasthan	----
	STU Address-“C/o Kantilal Patel, 1, Mukhivas, Plot number - 196, House number - 198, Ground Floor, Opposite New Civil Hospital, Jagangirpura, sarwa, Ahmedabad – 80016.	Ahmedabad	Gujarat	9426323866
	A 16, Kamala Nagar, Behind Bank of Varoda, Kotra, Ultanabad, Bhopal - 462 003	Bhopal	Madhya Pradesh	9993951040
Sangama	Sangama, 82/A, Anugraha, IInd Cross, IInd Main, RMV Iind Stage, Aswathanagar, Bangalore - 94.	Bangalore	Karnataka	----
	Sangama, No. 16B, First Floor, Ureka Towers,	Hubli	Karnataka	----

	OppRanichennamma Circle, Hubli - 580029.			-----
	Sangama, Door No.50/1899, Major Road, Vyttila. Chochin, Kerela 682019.	Cochin	Kerala	-----
Pehchan North Region Office (PNRO)	6 Community center, zamrudpur, kailash colony extension, New Delhi 110048	New Delhi	New Delhi	----
	75, back side , Sant Nagar, New Delhi 110065	New Delhi	New Delhi	-----
	1/1031, Vishal khand 1, Gomtinagar Lucknow – 226001	Lucknow	Uttar Pradesh	----
	23 new patliputra colony Patna cruch road, RD 1, Bihar -800013	Patna	Bihar	----
	Sadguru traders, gagan chock, Rajpura – Punjab	Rajpura	Punjab	-----
SAATHI	229,Kalitala Main Road, Purbachal (North) Kolkata-700078, W.B	Kolkatta	West Bengal	-----
	SAATHII, Ranchi Office D 27, Ashok Vihar Ranchi, Jharkhand, PIN- 834 002	Ranchi	Jharkhand	09693999663 09708071438
	SAATHII, Bhubaneswar Office Plot No. N3/301, IRC Village, Nayapalli Bhubaneswar 751 015, Orissa, India	Bhubaneshwar	Orissa	(+91) 0674 -2552845
	SAATHII, Imphal Office 4th Floor, Rajabari Road	Imphal	Manipur	09089644073

	Near Singh Arts & Publicity, New Checkon, Imphal East 795 002 Manipur, India			
SIAAP	8/11 Jeevananthan Street, Labshibavan, Thiruvanmayuv, Chennai-600041	Thiruvanmayuv	Chennai	----

*****